

Fortid og Nutid

2000

1 □ Marts

Side 1-88

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

Fortid og Nutid

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

Udgivet af Dansk Historisk Fællesråd med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd og fra Kulturministeriets Tidsskriftstøtteudvalg

Fortid og Nutid er udkommet siden 1914, og det indeholder artikler, debatindlæg og anmeldelser om aktuelle emner inden for dansk kultur- og lokalhistorie.

Fortid og Nutid henvender sig til alle, der arbejder med og interesserer sig for kultur- og lokalhistorie. I tidsskriftet bringes bidrag af såvel historikere, etnologer, arkæologer fra arkiv-, museums- og universitetsverdenen, som af andre historisk og kulturhistorisk interesserede skribenter.

Fortid og Nutid vil gerne medvirke til at fremme debatten på tværs af faggrænser og videnskabelige miljøer, ligesom der lægges stor vægt på, at tidsskriftet har tæt kontakt til alle dele af landet.

Redaktionen består af: museumsinspektør, mag.art. *Lene Floris*, Museet for Holbæk og Omegn, Klosterstræde 18, 4300 Holbæk, Tlf. 59 43 23 53, e-mail: floris@holbmus.dk, ph.d.-stipendiat, cand.mag. Peter Henningsen, Institut for Historie, Københavns Universitet, Njalsgade 102, 2300 København S. Tlf. 35 32 82 79, e-mail: peterhen@hum.ku.dk. og arkivar, ph.d. *Karl Peder Pedersen*, Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm, Jagtvej 10, 2200 København N. Tlf. 35 24 82 00, e-mail: kpp@lak.sa.dk.

Abonnement koster 185 kr. årligt for 4 numre med tilsammen 320 sider. Det bestilles på følgende adresse: Fortid og Nutid, Ingrid Christensen, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 København K. Tlf. 33 14 34 14 (tirsdag kl. 14-16 og fredag kl. 8-10).

Manuskripter sendes til Lene Floris eller Peter Henningsen, mens **bøger til anmeldelse** sendes til Karl Peder Pedersen.

Forsidebilledet:

Hertug Frederik Christian 2. af Augustenborg er i dansk skolehistorie traditionelt blevet betragtet som en reaktionær figur, men i dette nummer viser Signe Mellemsgaard og Mikkel Venborg Pedersen, at han lod sine egne børn opdrage efter tidens mest moderne skoleprincipper. Hertugen ses her malet som ung mand i 1791, mens billedet af hans 3 børn, Caroline Amalie, Christian August og Frederik er fra ca. 1805.

Fortid og Nutid

Marts 2000. hefte 1. side 1-88

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie
Udgivet af Dansk Historisk Fællesråd

Redaktørskifte

Thomas W. Lassen

Formand for Dansk Historisk Fællesråd

Siden redaktionsskiftet den 1. januar 1998 efter Inge Bundsgaard og Michael H. Gelting har *Fortid og Nutid* været redigeret af arkivar, ph.d. Margit Mogensén, Rigsarkivet, museumsinspektør, mag.art. Lene Floris, Museet for Holbæk og Omegn og arkivar, ph.d. Karl Peder Pedersen, Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm. Imidlertid har Margit Mogensén ved indgangen til år 2000 valgt at trække sig tilbage fra redaktionen, og hun overlader med dette nummer af *Fortid og Nutid* sin plads til Peter Henningsén.

På Dansk Historisk Fællesråds vegne vil jeg gerne rette en hjertelig tak til Margit Mogensén for det store og energiske arbejde, hun har lagt i *Fortid og Nutid* i de forløbne to år. I redaktionen fik hun ansvaret for anmeldelserne, og det er i de otte numre, som hun har været med til at redigere, blevet til 150 styk – en flot præstation, ikke mindst når man tager i betragtning, at ikke mange af de anmeldte bøger nåede at blive over to år, inden deres anmeldelse forelå på tryk i *Fortid og Nutid*. Dertil

kommer at Margit Mogensén i kraft af sin kunsthistoriske baggrund og store ballast på dette område har sat et tydeligt præg på *Fortid og Nutids* billedside, og dermed har hun været med til at styrke tidsskriftets særlige profil på dette område.

Som nyt medlem af redaktionen indtræder, som allerede nævnt, Peter Henningsén. Han er cand.mag. i historie og etnologi fra Københavns Universitet fra 1993. Derefter har han været ansat ved Grindsted Vorbasse Museum, Teknisk Museum i Helsingør og på Landsarkivet for Fyn, og fra 1997 er han ph.d.-stipendiat ved Institut for Historie, Københavns Universitet. Peter Henningsén arbejder med historisk antropologi, mentalitetshistorie og lokalhistorie med særlig vægt på det danske landbosamfund og dansk bondekultur i det 18. og 19. århundrede.

Peter Henningsén bydes velkommen i redaktionen og på vegne af DHF's styrelse ønskes den samlede redaktion god arbejdslyst til gavn og glæde for *Fortid og Nutids* læsere.

»Die harmonische Entwicklung und Ausbildung aller Kräfte« – pædagogiske opdragelsesprincipper og det aristokratiske livs realiteter i Augustenborg omkring år 1800¹

Signe Mellempgaard og Mikkel Venborg Pedersen

Fortid og Nutid, marts 2000 s. 4-28

Frederik Christian 2., hertug af Augustenborg, er i dansk skolehistorie kendt som reaktionens talerør over for de reformivrige grever Reventlow i tiden op til 1814-skolelovens tilblivelse. Bemærkelsesværdigt nok blev hans sønner imidlertid opdraget efter tidens mest moderne dannelsesfilosofiske principper. Dette paradoks er udgangspunktet for artiklen, hvor forfatterne beskriver og diskuterer tidens pædagogiske ideer i en konkret ramme, deres praktiske realisering samt bevæggrundene bag. Med udgangspunkt i en endog særdeles righoldig kilde er det muligt at konkretisere de idealistiske principper ved ganske nært at følge deres udfoldelse i realiteternes verden.

Signe Mellempgaard, f. 1964, etnolog, adjunkt ved Institut for Arkæologi og Etnologi, Københavns Universitet. Har skrevet ph.d.-afhandling om naturidealer i sundhedsoplysningen siden 1760'erne, udgivet med titlen *Kropens natur* (1998).

Mikkel Venborg Pedersen, f. 1970, etnolog og museumsinspektør ved Frilandsmuseet. Har skrevet ph.d.-afhandling om aristokratiske idealer og deres manifestationer i Augustenborg mellem 1700 og 1850.

I den danske skolehistoriske tradition er brødrene Christian Ditlev og Johan Ludvig Reventlow to af de mest betydningsfulde personer i tiden omkring år 1800. I de to forenedes tidens radikale tanker om en ny tids undervisning og skole, ikke mindst i kraft af deres store interesse for almueskolevæsenet. De fik begge afgørende betydning for de diskussioner, reformer og nydannelser, som ledte frem til skoleanordningen af 1814 – og som må betragtes som en af de sidste i det store kompleks af landboreformer. Den skolehistoriske litteratur² fremhæver i almindelighed Johan Ludvig Reventlows omfattende og meget radikale forsøg på en nyordning

af skolevæsenet på godset Brahetrolleborg, som sammen med Christian Ditlev Reventlows tilsvarende på Christianssæde blev modeller, ikke alene for flere andre danske godsbesidderes skolereformer, men også for den statslige politik, som førtes på skolernes område i de sidste to årtier af 1700-tallet. Således spillede brødrene en overordentlig stor rolle for nedsættelsen af og arbejdet i den kommission, som skulle forberede et lovforslag om almueskolevæsenet i Danmark.

Når skoleloven i sin endelige form – først som provisorisk anordning for Øerne fra 1806, siden som skoleanordning for hele landet fra 1814 – blev li-

Fig. 1. Hertug Frederik Christian 2. (1765-1814). Maleri af Anton Graff, 1791, malet under ophold i Dresden. Den unge, veluddannede mand er parat til at erobre verden (Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, Hillerød).

det omfattende og nyskabende i forhold til de foregående årtiers pædagogiske og skolepolitiske debat, henfører de skolehistoriske værker det sædvanligvis især til hertug af Augustenborg Frederik Christians hårde og tilbunds-gående kritik af de foreliggende lovfor-slag.

Den store indflydelse, som hertug Frederik Christian fik på sagernes udvikling, skyldtes, at han sad i statsrå-det, og derfor fik lovforslaget forelagt. I den forbindelse afgav han en om-fangsrig erklæring, som for en tid sy-nes at have fået reformfortalerne til at forstumme og bevirket, at den endelige

udformning af anordningen blev mere forsigtig og lagt nærmere den eksiste-rende tilstand i almueskolerne, end der var langt op til i reformtiden. I dansk skolehistorie har Frederik Chri-stian dermed erhvervet sig navnet som en reaktionens mand, som forfæg-tede sine »sociale og politiske overklas-sesyndspunkter« gennem en gammel-konservatisme.³

Hvor den almindelige bedømmelse af Johan Ludvig Reventlow er, at han var visionær, ivrig og sangvinsk, men også noget sværmerisk, sentimental og flyvsk i sine tanker⁴ – »vildfarende i sin Grundbetragtning og ikke fri for

Projektmågeri»,⁵ så fremstår hertug Frederik Christian med en »*kølig, aristokratisk afstandtagen fra den tillid til bondebefolkningen*«, som lovforslaget havde været præget af.⁶ Hertugen var således, med dansk skolehistories nestor, med Joakim Larsens socialt sindede, konservative ord, en anset »*pædagogisk Kapacitet i Oplysningstidens Smag. Et klart Hoved, en betydelig Dannelselse, baade i videnskabelig og social Henseende (...) endelig et sundt Omdømme om Mennesker i Modsætning til Reventlowernes sentimentale Tro paa den menneskelige Naturs Godhed*«, men Larsen lader det også fremgå, at hertugen tillige havde sine svage punkter i sin »*aristokratiske og bureaukratiske Tænkemaade, hans Mangler paa grundigt Kendskab til Landboernes Forhold, hans Fordom, for ikke at sige Mistænksomhed, mod en Almueundervisning og Seminariedannelse ud over det allernødtørftigste*«.⁷

Imidlertid er dette ikke hele historien. Og måske er det blot en version af historien, der kommer tydeligst frem, når fokus er på den danske skoles lovgivningsmæssige og politiske historie. I skolens politisk-historiske bakspejl er den historie, der klarest anes, én, der som omdrejningspunkt har begivenhedsforløbet frem mod udstedelsen af love og forordninger – navnlig da disse, der blev en slags folkeskolens dåbsattest – og vægten har naturligt ligget på de involverede aktørers motiver og interesser. Denne historie blev da også af største betydning for almueskolens fremtidige liv. Historien forandrer sig dog lidt, når man også vægter det lille perspektiv – hverdagslivets. Det bliver én, som er endnu mere kompleks og modsætningsfuld.

Det er velkendt, at Frederik Christian allerede i sine unge år var dybt interesseret i de nye pædagogiske strømninger, og han udfoldede senere sine ideer, dels i arbejdet for en nyordning af skolevæsenet på Augusten-

borg, dels i statsadministrationens arbejde med både det højere og lavere skolevæsen. I denne artikel vil vi dog tage fat på en anden, mere privat, måske også mere jordnær og vel også mere menneskelig side af hertugens pædagogiske interesse: nemlig de bestræbelser, han og folk i hans brød gjorde sig for at opdrage, udvikle og undervise hans to små sønner, prinserne Christian August (f. 1798) og Frederik (f. 1800).

Således vil vi forsøge at nærme os den pædagogiske bevægelse, der blev kendt i det meste af Europa i 1700-årenes sidste årtier, og som lå bag mange af tidens danske skoletanker. Pædagogikken var et fælles interesseområde og udgangspunkt for Reventlowerne og hertugen af Augustenborg trods de forskelle mellem dem, som eftertiden har understreget. I opdragelsen af sine to sønner opererede hertugen direkte ud fra dette grundlag. Denne artikel er således et forsøg på at kigge et åndeligt klima nærmere i kortene; det er et forsøg på at efterspore den pædagogiske bevægelse i konkrete menneskers konkrete liv et bestemt sted i en bestemt tid, nemlig i Augustenborg omkring år 1800. Ofte bliver store åndshistoriske komplekser som oplysningstiden, moderniseringen, verdens affortryllelse, kapitalismen eller, lidt mere begrænset, idealistisk pædagogik benyttet som en kortfattet forklaring på komplekse fænomener. Deri har de deres berettigelse, men de har også deres pris. Et overblik vindes som regel gennem brug af sådanne generaliserende veje til en forklaring, men en mere specifik forståelse kan til tider mistes. Derved kan fornemmelsen for fortidens faktiske liv formindskes. I Augustenborg kan vi derimod gennem de tiltag, der blev gjort for at opdrage hertugen af Augustenborgs to sønner, studere en konkret udfoldelse af den idealistiske pædagogiske bevægelse og således må-

ske bedre forstå den, dens komplekse natur og de hindringer, som den mødte.

En kilde og manden bag

I det augustenburgske husarkiv ligger adskillige pakker omhandlende opdragelse og undervisning, overvejende indeholdende en lang række daglige *Erziehungs- und Unterrichtsprotokollen* for årene 1802-1813.⁸ Den første af disse indledes med et lille pædagogisk manifest, forfattet af den netop i 1802 ansatte huslærer ved hertug Frederik Christians hof, Hans Hinrichsen. På disse sider beskriver Hinrichsen de mål og midler, som han vil bruge i opdragelsen og undervisningen af de to små sønner, som er blevet ham betroet.

Hinrichsen begynder sin opdragelses og -undervisningsprotokol med at forklare, hvad den skal bruges til, og hvad fordelene ved den er. Den skal føres dagligt og registrere alt, hvad der foretages i opdragelsen og undervisningen af drengene, for kun på den måde kan lærerens fremfærd over for eleverne få den fornødne regelmæssighed og fasthed. Meningen bag protokollen må være, at ved hjælp af den kan opdragelsen blive planmæssig, rationel, egentlig fremadrettet og i stand til at bygge videre på de erfaringer, man gør sig. Den store værdi af en sådan protokol ligger i den store betydning, opdragelse og undervisning har; der er nemlig i Hinrichsens øjne ikke noget vigtigere emne for et fornuftigt menneske – det er herigennem menneskene kan udvikles til at blive bedre og lykkeligere. Denne tanke er indbegrebet af oplysningstiden: en gennemsyrende tro på forandringens og forbedringens mulighed; på at med en fornuftig viden og en menneskekærlig fremfærd er den ny tid inden for rækkevidde; og dermed en viden om, at der

ikke findes noget vigtigere end oplysning og opdragelse af de endnu ubeskrevne blade, som børnene er. Allervigtigst bliver opdragelsen af de fremtidige voksne, som skal beklæde vigtige poster i staten, og hvoraf mange menneskers ve og vel vil afhænge.

Ud over at gøre opdragelsen målrettet, fornuftig og fjerne vilkårligheden, tænker Hinrichsen sig også protokollen som et middel i kommunikationen mellem den ansvarsbevidste huslærer og den pædagogisk interesserede og vidende far. Hertugen har således bestemt, at Hinrichsen hver dag skal forelægge ham protokollen, og når han er i København, skal et udtog af den sendes dertil, for at han kan blive orienteret om, hvilke pædagogiske midler der hver dag er bragt i anvendelse. Hinrichsen, som ser hertugen som en »stor kender og ven af skole- og opdragelsesvæsnet«, og derfor nok i stand til selv at lede det pædagogiske arbejde med sine børn, beder også om, at hertugen vil give ham besked, hvis han finder huller, mangler eller fejl i fremgangsmåden.

Protokollen opstiller de »skoledyder«, det gælder om at opøve i den gode opdragelse og undervisning, og som for Hinrichsen er: flid, opmærksomhed, lydighed, ordenssans, renlighed, retfærdighedssans, venlighed og sanddruhed. For at fremme disse må opdrageren modarbejde egenskaber som egensindighed, løgnagtighed, træghed og misundelse. Opdragelsens overordnede mål er klart og eksplicit formuleret, og endemålet intet mindre end »Gutseyn« – for det gode er det eneste, der kan gives en blivende værdi i opdragelsen. Dét er ethvert menneskes egentlige bestemmelse. Man kan nok lære børnene mange forskellige kundskaber – nogle nyttigere end andre – men disse får først virkelig værdi, når de bruges godt. Det vigtigste er derfor »hertets dannelse«. Forsømmer man kundskabsindlæringen, vil man godt

senere kunne råde bod på det. Men hjertets dannelse – den sædelige og moralske opdragelse – må fra starten aldrig forsømmes. Mere end det gælder indlæring af faktisk viden, gælder det altså om at fremelske de evner, der ligger som kim i barnet for selvstændig tankevirksomhed og moralsk dømmekraft. Den vigtigste grundsætning for opdragelsen er derfor, med Hinrichsens ord, »den harmoniske udvikling og uddannelse af alle kræfter, således at mennesket kan nå sin endelige bestem-

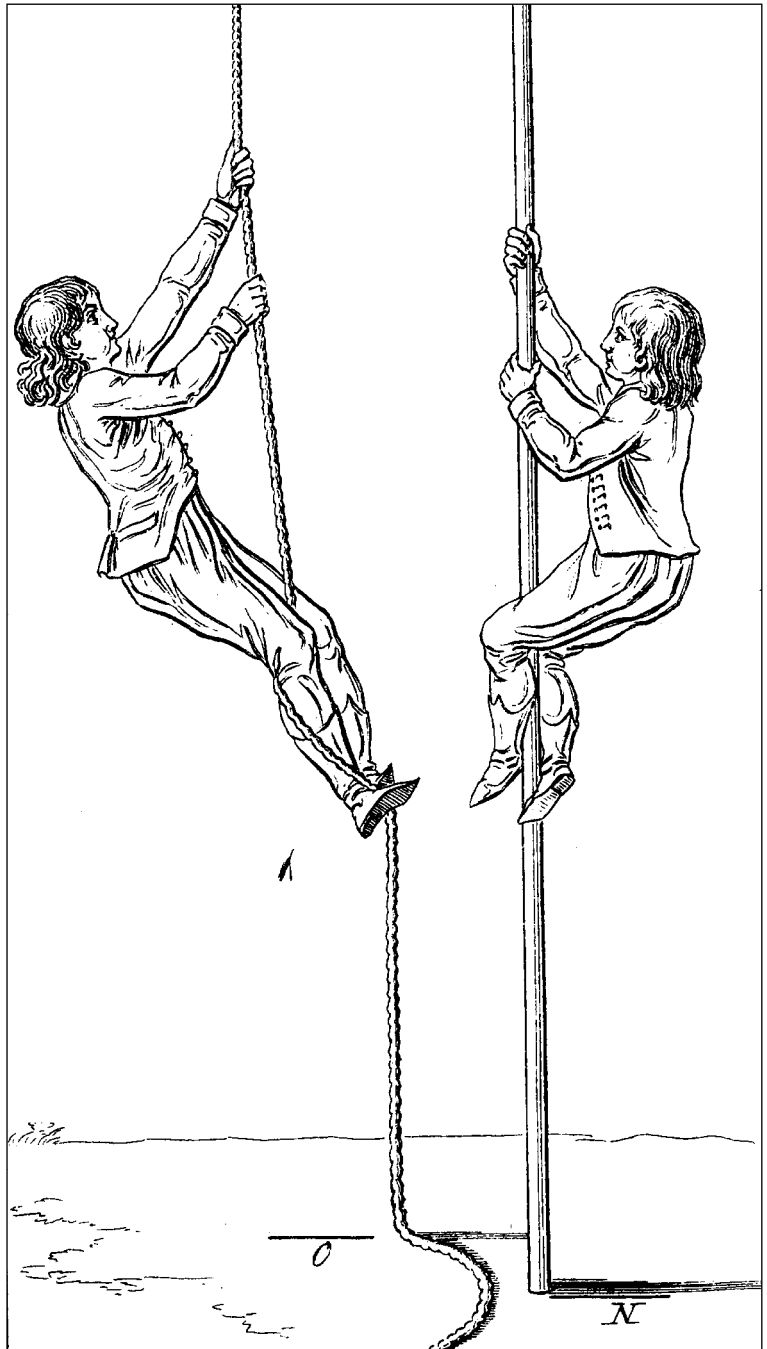
melse af sædelighed« – dvs. evne til at handle ret overfor sig selv, sine medmennesker og det borgerlige samfund.

Det er vigtigt, fortsætter Hinrichsen, at opdragelsen følger naturen. Ikke alle evner gror nemlig frem i samme takt i barnet, og man må derfor nøje iagttage den naturlige udvikling og følge de naturlige trin, og først når evnerne begynder at vise sig, skal man hjælpe dem frem. Således sker den fysiske udvikling før den åndelige, og det gælder derfor om at øve alle

Fig. 2. I 1802, året før de to prinser begyndte på Nachttegalls gymnastikinstitut i København, malede Jens Juel »Løbende dreng«, som er karakteristisk for den nye forståelse af krop, bevægelse og barndom. Drengen på billedet er den 11-årige Marcus von Schmidten (1791-1849). I baggrunden ses Christianis Institut, hvor Nachttegall på dette tidspunkt underviste i gymnastik. Gymnastik- og legeredskaberne foran instituttet synes at være i flittig brug (Statens Museum for Kunst).

Fig. 3. Det var øvelser som disse, Christian August og Frederik blev sat til at udføre hos Nachteggall, og som Hinrichsen senere lod dem udføre i Augustenborg Slots omgivelser (J.C.F. Guts Muths' *Gymnastik für die Jugend* 1804).

kroppens dele til fuldkommenhed – ikke som et mål i sig selv, men fordi der er en helt nøje og tæt sammenhæng mellem det legemlige og det åndelige, og man ved at øve det ene også øver det andet.

Men heller ikke alle dele af den åndelige udvikling forløber lige hurtigt. Hinrichsen skelner her mellem den intellektuelle, den moralske og den æstetiske formåen – det vil sige sansen for henholdsvis det sande, det gode og det

skønne eller ophøjede. Disse tre evner styrker hinanden, men det er den intellektuelle udvikling, der først lader sig fremme. Bedst gøres det gennem »forstandsøvelser«, hvor børnenes opmærksomhed, fantasi og evne til selvstændig tænkning øves. I denne proces kan man passende bibringe eleverne sprogkundskaber og »nyttige sagkundskaber«. Hensigten er at lære børnene at bruge deres selvstændige tænkeevne for derved at forårsage deres udgang af »deres uformåen til at tænke selv«.

I alt dette gælder det om at følge naturen. Eftersom sprog og tankegang er nært knyttet sammen, må man starte med at øve eleven i at benævne ting. Men det er helt essentielt ikke at tage fat på ting, som børnene ikke kan gøre sig begreb om: ikke at forme indlæringen som en udenadslære, men derimod tage udgangspunkt i de ting, børnene umiddelbart omgiver sig med i hverdagen, og som de allerede har et fortroligt forhold til. Børn har, mener Hinrichsen fuld af tillid til børnenes natur, allerede set og erfaret meget – og pædagogen kan derfor roligt tage udgangspunkt i deres forråd af forestillinger.

For at kunne give undervisning i den rette ånd bør et kærligt tillidsforhold oprettes mellem lærer og elev. I sin protokol skitserer Hinrichsen, hvordan han forestiller sig de allerførste timer med de to drenge kunne forløbe. Hinrichsen planlægger at bede prinserne vise sig deres legetøj og andre kære ting, efterhånden vil de så gå igang med at tale om tingene – han vil forsigtigt rette dem, når de bruger forkerte ord (de skal nu for første gang i deres liv tale tysk), og han vil øve deres iagttagelsesevne, sprog og fantasi og vække deres videbegær. Undervisningen skal begynde som en leg, og den rationelle, målrettede opdragelse skal ske nærmest umærkeligt.

Hans Hinrichsen var ikke ukendt

for hertugen, da han blev ansat som huslærer for de to små drenge, ellers havde hertugen nok heller ikke overladt den vigtige næste generation i hans hænder. I 1797 møder vi ham i kilderne som reorganisator af skolen i hertugdømmets andet, men noget sekundære, centrum: Gråsten. Her føres de samme tanker igennem, som vi har mødt i protokollen. Skolen i Gråsten skulle indrettes med to klasser, have vægt på faktuelle fag og endnu en lærer, udover Hinrichsen selv, skulle ansættes, med egen bolig og anstændig løn; at sikre lærerens anseelse og gode forhold var en del af tankerne. Ikke mindst interessant er det, at skolen efter Hinrichsens forslag skulle have en form for gymnastikplads, til både »bevægelses- og stillelege«. Hinrichsen er dog klar over, at dette er et så fundamentalt nyt forslag, at han anbefaler hertugen, at lærerne indleder med stillelegene i skoletiden, og at bevægelseslegene, dvs. gymnastiske øvelser, de første par år kan benyttes som belønning for de særligt artige og flittige elever, da han ellers frygter, at de sørgeligt konservative og uvidende forældre ikke vil være med til dette nymodens foretagende. Modellen var kendt fra Brahetrolleborg, hvor J.L. Reventlow ti år forinden som belønning af flittige elever lod dem deltage i legemsøvelser og lege.⁹ Hinrichsen spår da også, at forældrene i løbet af et par år har vænnet sig til ideen, og at gymnastiske øvelser så kan lægges direkte ind i undervisningen. Et andet vigtigt indslag i skolen efter Hinrichsens ideer var, at læreren hvert år skulle samle de nye elever og lære dem at kende i nogle dage før selve undervisningen begyndte.¹⁰

Hinrichsen var således velkendt, om end han er mærkeligt fraværende i kilderne til såvel skolen i Gråsten som generelt. Men det er vel ikke usandsynligt, at det store og grundige arbejde, som han lagde i reorganise-

ringen af skolen i Gråsten, gjorde ham til en mulig kandidat for hertugen, da denne skulle til at ansætte huslærer. Og det kan vel også med rimelighed formodes, at Hinrichsen har været endnu tættere på hertugen end blot som skolelærer i Gråsten. Efter alt at dømme var han søn af Hinrichsen, som var godsinspektør i Gråsten indtil 1806,¹¹ og i så fald en del af de ypperste fire til fem familier i hertugdømmets embedsmandsstab på denne tid: Hinrichsen, Matthiessen, Petersen, Jessen og senere familien Bahrt.¹² Disse familier tjente også som hoffolk ved det relativt lille hof i Augustenborg, og Hinrichsen har antageligt været med sine forældre ved større selskabelige lejligheder i hertugdømmets liv. Han kan således måske allerede tidligere end 1800 have været udvalgt til sin gerning, og han har måske ligefrem fået sin uddannelse på hertugens regning; et forhold, der er kendt fra de andre højstående familier i hertugdømmet.¹³ Under alle omstændigheder har Hinrichsen ikke været en hvem som helst omkring 1800, hvor han blev ansat til at tage vare på de to prinsers opdragelse.

Filantropistiske idealer og skrifter

Skolesagen og pædagogikken havde i oplysningstiden mange repræsentanter og mange interesserede. En tid, der i den grad regnede med menneskets og menneskelivets formbarhed, med forandringens mulighed, måtte nødvendigvis se opdragelsen som af allerstørste væsentlighed. For skulle befolkningen oplyses, så var det utvivlsomt venteligt, at de bedste resultater ville nås med de endnu ufordærvede børn.

Hinrichsens opdragelsesprogram, som det kommer til udtryk i undervisnings- og opdragelsesprotokollen, er i

høj grad et barn af sin tid, og et eksempel på den filantropistiske pædagogik, som fik så mange tilhængere i 1700-tallets sidste år. Betegnelsen har denne pædagogiske retning fået efter det kendte Philantropin; en skole, som den tyske pædagog Joh. B. Basedow oprettede i 1774, og som var et forsøg på at skabe en ny undervisningsform i modsætning til den fremherskende terpende udenadslære og på at udforme et alternativ til en skoledisciplin baseret på korporlige straffe. Undervisningen skulle i stedet tage udgangspunkt i børnenes egne erfaringer og sansninger, bygge på en legende fremgangsmåde og derved vække elevernes lyst til at lære. Navnet Philantropin havde skolen fået, fordi Basedow og hans tilhængere insisterede på, at undervisningen måtte foregå i et kærligt forhold mellem børn og voksne: der var ikke tale om at banke lærdommen ind i børnenes hoveder eller kroppe, men om at støtte sig til naturens gang i barnet: dets legende lyst, dets iagttagelses- og forestillingsevne.¹⁴

Det lå som en grundtanke i den filantropistiske pædagogik, at kun en forbedret undervisning kunne forbedre mennesket og dermed samfundet (det var mål, der i oplysningstiden gav sig selv). Idealet måtte derfor være, at alle børn opdroges til lykkelige mennesker og nyttige samfundsborgere. Nok følte man sig foranlediget til at starte med de bedrestillede børn, så meget lettere som de og deres forældre var at få i tale. Men det stod klart, at de lave stænder også burde nyde godt af den nye uddannelses fordele, hvis det nye samfund skulle være inden for rækkevidde.

Filantropismens pædagogiske ideer kan sammenfattes i tre temaer, som også giver essensen af Hinrichsens pædagogiske program for de to hertugelige drenge. *For det første* må opdragelsen og undervisningen følge naturens gang i barnet: man må iagttage

de naturlige udviklingstrin og støtte de evner og kræfter, der er i barnet, på samme måde, som Rousseau havde ment ville være vejen frem med *Emiles* opdragelse. Målet for filantropisterne var at fremelske den selvstændige tankegang, og de veg derfor tilbage for at lære børnene noget, som de ikke havde mulighed for at forstå. I stedet ville de gennem de såkaldte forstandsøvelser, dvs. lette samtaler med børnene om kendte ting, skærpe opmærksomheden og evnen til at ræsonnere. Undervisningen skulle på den måde være mere øvelse end undervisning; den skulle vække børnenes videbegær og lyst til læring og gøre tingene anskuelige for børnene – men samtidig med en god portion nyttehensyn inkorporeret. Læreren burde nemlig drøfte nytten af de fremdragne genstande med børnene, og den megen udenadslære af unyttige ting skulle erstattes af anskuelsesundervisning og almennyttige realfag, som børnene kunne få brug for i deres senere liv.

For *det andet* understregede filantropisterne, at sansningen var basis for al erfaring. Alting måtte begynde med sanserne, og det var derfor af stor betydning at opøve dem: man måtte træne de forskellige sanser og deres samvirken, men i bredere forstand måtte man også opøve kroppen, fordi det var den, der skulle modtage indtryk. Man fulgte i dette Rousseaus tanke, som også Hinrichsen bygger på, at man må skelne mellem på den ene side den kropslige, på den anden side den intellektuelle, den moralske og den æstetiske udvikling, som sker forskudt af hinanden. Det var altså ikke for legemets egen skyld, men fordi den sås som et redskab for sjælen, at kroppen kom på banen i den filantropistiske pædagogik.¹⁵ Det var i dens egen skab af sjælens redskab, at man satse på rationelle og systematiske legemsøvelser. Også praktiske fag som havearbejde eller snedkeri fik plads;

det gjaldt om at sikre børnene deres jordforbindelse.

Når opdragelse og undervisning skulle følge naturen, så var det i betydningen: barnets indre natur. Men også den ydre, grønne natur spillede en rolle i den filantropistiske bevægelse. Således måtte legemsøvelserne helst foregå i det fri, hvis det skulle gå efter den fremtrædende tyske gymnastikpædagog J.C.F. Guts Muths' hoved: i landskabet selv, på en tør eng i randen af en skov og nær en flod eller sø, hvor landskabets dele kunne udgøre passende redskaber for de gymnastiske øvelser.¹⁶ I denne gymnastik ville Guts Muths også helst sætte børnenes små legemer fri i en mere naturlig klædedragt, ganske i overensstemmelse med tidens generelle, nye smag for det naturlige. I det hele taget blev naturlige omgivelser ofte set som befordrende for en sund, ægte og ufordærvet opdragelse.

For *det tredje* måtte et kærligt forhold etableres mellem lærer og elev. Læringen skulle ske med lyst og så vidt muligt i legens form. Det var pædagogens opgave at lægge tingene således til rette, at børnenes udforskertrang blev opelsket og deres lyst til læring opildnet. Indlæringen skulle være en fornøjelse for børnene – ikke en sur pligt. Så langt gik den konsekvente J.L. Reventlow for eksempel, at han insisterede på, at skolebørnene som belønning for flid og dygtighed skulle have lov til at blive en time længere på skolen.¹⁷ Det var et helt centralt punkt i den filantropistiske pædagogik, at de gamle kropslige straffe skulle væk. I stedet skulle skolen på den ene side bruge skamstraffe (f.eks. særlige huer til de udskammede, skammekroge, bortvisning fra skolen), på den anden side benytte sig af belønninger i form af præmier, æresbånd og andre opmuntringer. I stedet for den gamle ydre tvang skulle altså etableres en ny indre tvang: en følelse af rig-

tigt og forkert skulle skabes i børnenes indre.

Hinrichsen viser sig med sin protokol mere end velbevandret i sin samtids pædagogiske debat. Ganske vist uddyber han ikke sine pædagogiske grundprincipper, men man mere end øjner den filantropistiske pædagogiks tankegods. Han henviser dog også eksplicit til en række af tidens pædagogiske værker. Således ikke mindst til Guts Muths' tanker om den kropslige udvikling som forudsætning for den sjælelige udvikling og om nødvendigheden af legemsøvelser i opdragelsen.

Året efter Hinrichsens ansættelse som huslærer – i en periode, hvor den hertugelige familie stadig opholdt sig meget i København – sendte hertug Frederik Christian, helt sikkert til Hinrichsens glæde og måske ligefrem på hans anbefaling, da også de to drenge til gymnastikpædagogen V.V.F. Nachtegalls nyligt oprettede institut. Dette var det første af sin art i Europa, og her udførtes gymnastik efter Guts Muths' metode med dens blanding af klassiske, græske idrætter, klatren, balanceren og militære øvelser. Lige fra instituttets start i 1799 havde det været velbesøgt af reformvennernes børn og voksne. De to prinser var ved mødet med den Nachtegallske gymnastik henholdsvis 3 og 5 år gamle og har nok været blandt de alleryngste elever, selvom Nachtegall i sit indbydelsesskrift noterer, at det drejer sig om et institut, »hvori Børn endog fra det 5te Aar kan blive underviste«. ¹⁸

Hinrichsen var begejstret for Nachtegall. I opdragelses- og undervisningsprotokollen beder han således om tilladelse til, i de perioder hvor han og drengene er i København, at måtte holde fri fra 5 til 7 om eftermiddagen for at kunne overvære de forelæsninger over gymnastikken med tilhørende praktiske øvelser, som Nachtegall fra 1802 holdt sammen med teologen og pædagogen P.H. Mønster. ¹⁹ Af indby-

delsesskriftet til forelæsningerne har Hinrichsen ladet sig overbevise om, at han derved vil blive sat »istand til at anstille og lede gymnastiske øvelser for prinserne med nytte og uden den mindste fare, hvad der under vore ophold på Augustenborg og Gråsten ville være af vigtighed«. ²⁰

Drengene skal øve kroppen, fordi den er sjælens redskab. Det gælder for Hinrichsen om ikke blot at styrke kroppens enkelte lemmer, men også om at foranstalte specifikke sanseøvelser. I den forbindelse henviser han til Guts Muths' *Pädagogische Bibliothek* fra året 1800, hvori en lille afhandling gør dette til genstand for målrettede pædagogiske tiltag. Her hedder det, at børn i sig selv har både videbegær og opmærksomhed nok, og det gælder for den gode lærer om at gribe disse øjeblikke, som børnene og deres natur selv skaber. ²¹ Således kan man øve børnenes fornemmelse for talstørrelser ved at lade dem anslå antallet af huse i gaden, antal af soldater i et gelede eller antal fjer på skrivebordet. Hurtigt at kunne overse et antal er nemlig en nyttig evne i det praktiske liv, fremhæver forfatteren. Ligeledes bør man øve dem i øjemål: Hvilket hus er bredest? Hvilken stabel højest? Hvor mange alen er døren høj? Hvor mange mennesker er der i kirken? Hvor mange skæpper er et stykke jord? Ved disse øvelser kan man undgå utallige fejltagelser i fremtiden, hedder det. Også øvelser for følesansen (at øve sig i at færdes i et bælgmørkt rum, klæde sig af i mørke osv.), smagssansen (øve sig i at fastslå, hvad ting smager af, og i at kunne genkende ting på smagen osv.), høresansen (at kunne genkende genstandes lyde, identificere toner og intervaller m.m.) er vigtige, og dagligdagen giver rigeligt med muligheder for at iværksætte sådanne øvelser. Så stor er altså filantropisternes tillid til sansernes betydning, og selvom dette blot er ét element i den

filantropistiske pædagogik, så er tanken bag disse Guts Muthske stiliserede former den samme: at bruge børnenes iagttagelsesevne, bygge på deres naturlige udvikling og at give dem nyttig viden på en måde, der vækker deres lyst til læring.

Det gælder om at gribe de muligheder, der byder sig i omgivelserne: at have det årvågne pædagogiske blik, som gør læringen til en leg for børnene, selvom der bagved ligger udviklede pædagogiske tanker og nøje overvejelser. Dette paradoks har også sat sit præg på Hinrichsens indledning til undervisningsprotokollen: pædagogen

skal udnytte de forhåndenværende ting og gribe den spontant opståede situation, men skal gøre det på basis af rationelle overvejelser. Opdragelsen skal bygge på elevernes egen interesse og lyst og udspringe af en slags ustyret frihed, som alligevel er gennemgribende reguleret: den skal på én gang være spontan og nøje planlagt.

Augustenborg omkring år 1800

Hvor var det, at den filantropistiske begejstrede og lærde Hans Hinrichsen fandt sit virke? Hvor er vi i tid og sted?

Fig. 4. Centrum i det lille hertugdømme var slottet og flækken Augustenborg. Omkring 1800 bestod flækken blot af to gader med huse, som det ses på Nic. Wögens kort, der viser situationen i 1796, hvor hertugen, antageligt af prestigegrunde, lod by og slot optegne på et meget smukt vandkoloreret kort (Udsnit af Nic. Wögens kort 1796, Museet på Sønderborg Slot).

Hvilket samfund var Augustenborg omkring år 1800? En kort beskrivelse deraf vil være på sin plads. Dels fordi det var her, at Hinrichsens idealer om opdragelse skulle omsættes til konkret gerning. Dels fordi al menneskelig aktivitet altid finder sted netop i en given historisk tid, i en given social og kulturel ramme. Augustenborg omkring 1800 er stedet, hvor vi i denne forbindelse konkret kan analysere de store idealer set fra dagliglivets optik.²²

Augustenborg dækker mange ting. Det er den gængse korte betegnelse på det hertugelige dynasti Slesvig-Holsten-Sønderborg-Augustenborg, der er en af de mange sønderjyske hertugslægter, som nedstammer fra kong Christian 3.'s søn, hertug Hans den Yngre. Augustenborg blev i 1651 med hertug Ernst Günther 1. en selvstændig kadetlinie af de såkaldte yngre sønderjyske hertuginier (Plön, Glücksborg, Sønderborg), en anden kadetlinie blev (Slesvig-Holsten-Sønderborg)-Beck, der fra 1825 er kendt som det yngre Glücksborgske hus, fra 1863 det danske kongehus. Hertug Ernst Günther 1. var gift med Augusta af Glücksborg, og efter hende opkaldte han sit første slot. Augustenborg blev bygget omkring 1660 ca. 7 km. uden for Sønderborg by ved det, der kom til at bære navnet Augustenborg fjord, hvor også det nuværende slot er beliggende. Navnet kom således til ikke blot at betegne slottet, men altså også slægten og området. Augustenborg blev endvidere navnet på hele hertugdømmet og ydermere på den flække, der voksede op omkring slottet på Als. Med tiden blev hele den søndre del af Als hertugelig, modsat den kongerigske nordre del med centrum i Nordborg, og efterhånden strakte hertugdømmet sig videre, således at det omkring 1800 havde indtaget det slesvigske fastland med et andet centrum i jagt- og sommerslottet Gråsten.

Fig. 4 giver et indtryk af stedet Augustenborg omkring 1800 med flæk-

kens opbygning som stræbende mod slottet, de sociale skel udtrykt også i den fysiske plan, flækkehusenes placering i ly af, men også ledende op til, slottet, og deres efterligning af dette i udseende. Indtrykket kan underbygges af en social indikator, nemlig de oplysninger, som folketællingen fra 1803 kan give.²³ I 1803 havde Augustenborg 424 talte indbyggere, de 96 boede på slottet og var i direkte hertugelig (hof)tjeneste. Lidt over halvdelen af hele flækkens talte befolkning var kvinder, og hele 56% var 30 år eller derunder. Ikke overraskende var 2/3 da heller ikke gift. Det var et ungt samfund med mange ugifte mennesker, der som oftest var i tjenende stillinger, enten ved hoffet eller i de større husholdninger i flækken. Og det var et samfund, der bestod af mennesker dybt afhængige af den hertugelige orden og det hertugelige hierarki. De var også medskabere af denne orden ved som undersætter at være netop det: undersætter. Augustenborg var, både fysisk og socialt, et hierarkisk opbygget samfund, som de europæiske samfund i tidlig moderne tid generelt var det. I enevældens Danmark stod kongen på samfundets absolutte top. I Augustenborg var det hertugen. Og det var hertugens børn, som Hans Hinrichsen var sat til at opdrage. Men det var med en pædagogik baseret på en filosofi om menneskeværd, uddannelse og oplysning i bagagen, at han gik til denne opgave.

Fra 1794 til 1814 var den regerende hertug som nævnt Frederik Christian 2. Han var i 1786 blevet formælet med den danske prinsesse Louise Augusta, og selvom de synes i begyndelsen at have holdt af hinanden, var det dog ikke noget udpræget inklinationsparti. Baggrunden var i stedet den såre prosaiske, men politisk højst prekære, at det i 1780'erne så ud til, at det danske kongehus var ved at dø ud. Kong Christian 7. var sindssyg, og dronning-

gen var allerede i forbindelse med Struenseeaffæren blevet forvist til Celle, hvor hun døde. Louise Augusta, som ikke var kongens datter, men Struensees, blev dog altid anerkendt som ægte. Kronprinsen, fra 1808 kong Frederik 6., havde ingen sønner, og det samme gjaldt endnu arveprins Frederik. Kort fortalt var problemet, at uddøde den gamle kongestamme, ville Holsten, og måske også Slesvig, arves af augustenborgerne, som på dette tidspunkt var de eneste resterende hertuger af Slesvig-Holsten med fuld arveret. Kongerigerne Danmark og Norge ville derimod, da der her efter Kongeloven gjaldt betinget kvindelig arvefølge, tilfalde kronprinsens søster, altså Louise Augusta og hendes arvinger eller, med helt uoverskuelige følger, tilfalde kronprinsens døtre og deres linier.²⁴

Statens helhed stod på spil, og ideen var så, at med ægteskabet mellem Frederik Christian og Louise Augusta ville monarkiet kunne forblive samlet gennem deres fælles arverettigheder. I den danske statsenhed blev augustenborgerne således endog særdeles vigtige, omend ægteskabets politiske vægt blev noget formindsket af den senere kong Christian 8.'s fødsel samme år som ægteskabets indgåelse. Men sammenhængen blev bekræftet i næste generation, da det endnu engang så ud til, at det danske kongehus kunne dø ud. Christian 8. forelskede sig nemlig i, og blev gift med, Frederik Christians og Louise Augustas datter, Caroline Amalie, søster til de to prinser, som huslærer Hinrichsen skulle til at opdrage i 1802.

Filantropistiske idealer i praksis

Det kan se ud som et paradoks, at et moderne, progressivt, endog radikalt opdragelsesprogram skulle være udar-

bejdet til sønnerne af en hertug, der i skolehistorien mest er kendt som »skolereaktionens klare hjerne«, og som vi hidtil mest har mødt i dynastiske og hierarkiske sammenhænge. Men det er måske kun tilsyneladende et paradoks. Hertugen var nemlig selv en særdeles veluddannet mand, og han havde fra sine unge år, og mange år før han selv fik børn, næret en levende interesse for pædagogiske spørgsmål og navnlig for nye tyske, pædagogiske ideer. Især var han optaget af C.G. Salzmanns ideer om en ny undervisningsform, hvor indlæringen skulle foregå som en leg, uden trættende katekisationer og udenadslære og i et kærligt forhold mellem børn og voksne, ligesom han også var optaget af Salzmanns konkrete skoleforsøg og med interesse læste beskrivelsen heraf.²⁵

Efter ægteskabet med Louise Augusta i 1786 faldt det da også hertugen naturligt at udvide sine pædagogiske interesser til også at omfatte hende. Han læste forskelligt med hende i opdragende øjemed, og han forærede hende et eksemplar af den tyske pædagogiske forfatter J.H. Campes *Väterliche Rath für meine Tochter* med indstregning af de steder, som hun især burde lægge mærke til.²⁶ I denne bog bliver kvinden gjort opmærksom på, at hendes bestemmelse (af såvel naturen som samfundet) er dobbelt: både som menneske og som kvinde. Som menneske er hun bestemt til at gøre sig selv og andre lykkelige ved at udvikle og bruge alle kræfter og evner i den sfære, indenfor hvilken hun er født. Som kvinde er hendes bestemmelse at være hustru, moder og forstander for husførelsen, og kun ved at opfylde denne bestemmelse kan hun opfylde sin bestemmelse som menneske. Hun er skabt som afhængig af manden, men kan på forskellig måde mildne denne afhængighed. For at opfylde sin bestemmelse må hun helst være så meget med i husarbejdet som

muligt – det styrker og hærdet. Hun bør ikke søge at glimre hverken ved kunstneriske talenter, lærdom eller kropslig skønhed, men derimod udvikle egenskaber, der modsvarer hendes bestemmelse: hjertets renhed, en sand fromhed, kyskhed og undseelighed, beskedenhed og ordenssans, sparsommelighed og sagtomhed.²⁷

Lige før sit ægteskab havde hertugen været på et endog særdeles ambitiøst studieophold ved Leipzigs Universitet i 1783-84, hvor han for øvrigt var sammen med Reventlowerne. Som en del af rejsen til eller fra Leipzig besøgte hertugen sammen med sin mentor, den hjemlige hofpræst Jessen, det nyoprettede seminarium i Kiel, og også Salzmanns mønsterskole i Schnepfenthal skulle have været besøgt – det sidste blev dog forpurret af pludseligt opståede andre planer. Jessen måtte begive sig afsted til skolen alene.

Længe havde det altså været den tyske pædagogik, der var genstand for hertugens interesse, men også dens forløbere og inspirationskilder var opmærksomheden værd. I 1792, endnu fire år før de selv fik børn, læste de to ægtefæller sammen Rousseaus opdragelsesroman *Emile*, og de fandt, at dette dog i sandhed var den bedste fremstilling af retningslinierne for børneopdragelse. Så alt i alt fyldte teorier om opdragelse og skole meget i Frederik Christians liv. Et af hovedmotiverne for at understøtte digteren Jens Baggesens rejser var da også, at han skulle studere pædagogik i udlandet. Baggesen var for øvrigt den, der henvendte hertugens opmærksomhed på digteren og filosofen Friedrich Schillers kummerlige forhold, og det var hertugen, der sammen med grev E. Schimmelmann i 1791 stod bag en økonomisk gave til understøttelse af Schiller. Som tak for understøttelsen skrev Schiller fra 1793 sine berømte æstetiske breve til hertugen, med de-

res budskab om muligheden for at kunne opdrage og danne mennesket til en skønnere sfære gennem at udsætte det for det skønne; et hovedbudskab i den såkaldte Weimarklassik, der blev båret af bl.a. Schiller og Goethe, og som harmonerede med hertugens interesse for dannelse og pædagogik. Kendetegnende for hertugens måde var det oprindelige følgebrev til understøttelsen til Schiller blot underskrevet »to menneskevenner«.²⁸

Hertugens egen solide uddannelse og levende interesse i tidens pædagogiske strømninger satte sig sine spor, og det var med en gennemgribende »oplyst ånd«, at hertugen gik ind i sit ægteskab, lod sine børn opdrage, og deltog i den danske statsadministration, specielt hvad angik både den højere og lavere uddannelse. Han var således patron for Københavns Universitet, og da der i 1790 var blevet nedsat en kommission til forbedring af de lærde skoler, blev Frederik Christian dens selvfølgelige formand. I København, hvor hertugen og hertuginde opholdt sig hele vinteren pga. hoffivet og deltagelsen i statens styrelse, tilhørte de de lærde cirkler omkring familierne Schimmelmann, Reventlow og Stolberg; dem, der bar den sene oplysningstid og tidlige romantik i Danmark.

Ikke overraskende spillede hertugens egen uddannelse og »lærde disposition« også kraftigt ind på den næste generations opdragelse. Allerede før Caroline Amalies fødsel i 1796 udtrykte hertugen de ideer, som også lå i filantropismen,²⁹ og ganske særligt det forhold, at børn ikke burde opdrages ved hoffet, altså i København, men hjemme på Augustenborg i frisk luft i både bogstavelig og overført betydning. Her var ikke den »evige travlhed med ingenting«,³⁰ hvormed hertugens ligeså lærde søster Louise havde karakteriseret hoffivet i et brev til sin broder, men fuld mulighed for kærlig,

moderlig omsorg og fysiske øvelser og træning, for eksempel i form af træklatrung og svømning i fjorden efter Guts Muths og Nachtegalls anvisninger.

Hertugparret havde nok en datter, men det var sønnerne, og ganske særligt den ældste, der stod i fokus for hertugens interesse: Christian August og Frederik, Hans Hinrichsens to elever (se fig. 5). De er ikke ukendte i dansk historie – vi møder dem senere under oprøret i 1848 som oprørshertugen og Frederik af Nør. Christian August blev som sådan da også den sidste regerende hertug af Augustenborg, da han efter Treårskrigen blev tvunget til at sælge godserne, der udgjorde hertugdømmet, afstå sine arverettigheder til sin ældste søn Frederik, og både han og prinsen af Nør med familier blev landsforvist.³¹

Det skulle imidlertid vare 45 år endnu. I 1802 var Christian August og Frederik kun to små drenge, den ene 4 år gammel, den anden kun to, og nu blev de overgivet til den kompetente Hinrichsen til opdragelse efter de mest moderne principper og under tæt overvågning af faderen. Frederik Christian tog som nævnt levende del i drengenes opdragelse og undervisning, selvom han for det meste befandt sig i København. Dette forhold gjorde dog også, at de høje idealer til tider blev noget kompromitteret, da Frederik Christian ofte fandt det nødvendigt at have specielt Christian August med sig. I København blev den unge stamherre af lakajerne og hoffolkene behandlet som den prins, han unægteligt var, trods alle faderens oplyste intentioner. Hinrichsens ansættelse medførte dog, at opdragelsen mere og mere blev forlagt til Augustenborg, der med sin landlige beliggenhed mere svarede til idealerne end København.

Et middel, som hertugen brugte til at få hånd i hanke med drengenes opdragelse, var de af Hinrichsen nævnte

daglige indberetninger, der gør det muligt for os at følge dagens pædagogiske gang på Augustenborg. Det er tydeligt nok, at Hinrichsen hele tiden har søgt at give undervisningen legens form – og det ikke mindst i begyndelsen. Han tilbragte således de første 8 måneder af sin ansættelse med at færdes rundt på slottet sammen med prinserne for at øve dem i at benævne og tale om ting – på tysk. Det er aktiv sprogindlæring, men det er også de af filantropisterne så yndede forstandsøvelser, hvis hensigt det er at begynde på det niveau, hvorpå børnene befinder sig, og så gennem lette samtaler øve sprogsans og selvstændig ræsonnering – og samtidig give nyttig viden om de ting, man træffer på. Hinrichsen kunne også tage sine to små elever med på en køretur i omegnen og øve børnene i at benævne alt, hvad de så i landsbyerne. Ind imellem ville de lege »rejse til Hamborg«; en leg, der bestod i, at de alle tre satte sig ind i en vogn og foretog en imaginær tur sydpå. Når de legede, at de passerede grænsen, skulle de så slå over i tysk.

I 1803 blev skoledagen lidt mere direkte rettet mod indlæringen. Læsning og regning kommer ind i skemaet, men stadig spiller praktiske øvelser og ikke mindst legemsøvelser en væsentlig rolle. Prinserne gør ivrigt gymnastik efter Guts Muths' metode – klatreøvelser ikke mindst – og de svømmer i Augustenborg Fjord.

Et eksempel fra opdragelses- og undervisningsprotokollen viser, hvordan dagen kunne se ud. Året er 1806, børnene er nu henholdsvis knapt 8 og knapt 6 år gamle, dagen er den 19. maj:

»7¹/₂-8¹/₂: Blev de overordnede punkter i Deres Durchlauchtigheds brev til prins Christian omtalte, ved hvilken han var temmelig uopmærksom. Jeg gjorde ham indholdet så tydeligt som muligt, så han nu forstår brevet indhold fuldstændigt og har fået et foreløbigt bevis

for geografiens arbejde, som så vil blive ham mere og mere tydelig jo mere geografi han lærer.

8-8³/₄: Blev der læst 12 sider i læsebogen med lyst og opmærksomhed.

11¹/₂-12: Blev nogle klatreøvelser foretaget af begge prinser med lyst og flid.

12-1¹/₄: Først skrev prins Christian efter en fortrykt tekst en side i sin skrivebog med flid. Imens bogstaverede prins Frederik en halv side i sin bog med nogen lyst og opmærksomhed. Han skrev også halvanden side på sin regnetavle med

megen flid. Imens blev prins Christian øvet i hovedregning, ved hvilke øvelser han var ret opmærksom.

3¹/₂-9: Var prinserne med mig på jagtvirerne ved Adserbølle, hvor de opførte sig ganske godt. Ved tilbageturen fra Adserbølle målte vi vejen med en stav, i hvilken øvelse de fandt megen fornøjelse«. ³²

Dette uddrag lader os se mange filantropistisk-pædagogiske træk: Der er klatreøvelser og praktiske øvelser, der er træningen i bedømmelsen af afstande, og der er insisteringen på, at børne-

Fig. 5. Gruppebillede af de hertugelige børn: Frederik Emil August (1800-65), Caroline Amalie (1796-1881) og Christian Carl Frederik August (1798-1869). Malet af Hans Hansen, ca. 1805. Billedet udtrykker fint tidens idealer: natur, kærlighed, sammenhold, kontrollerede bevægelser, naturlige lokker, frie klæder til fri leg. I 1805 havde drengene været i Hinrichsens hænder i godt 2 1/2 år (Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, Hillerød).

ne skal lære det nyttige og jordnære. Det er også bemærkelsesværdigt, at der her som i resten af protokollen hele tiden sker en indrapportering af prinsernes lyst eller ulyst, flid eller uopmærksomhed, for i en pædagogik, der i den grad byggede på elevens lyst til læring, måtte graden af opmærksomhed, lyst og flid blive helt central. Endelig bemærker man viljen til at gribe naturligt opståede situationer: slotsparken og fjorden giver mange naturlige muligheder for leg og øvelser, ligesom prinsernes udflugter i omegnen gør det. Når de er i Adserbølle for at se på jagtterrænet, vel nok for at lære om jagtens områder, landskaber og vildt; alle vigtige kundskaber for en kommende hertug og dennes broder, griber den gode pædagog lejligheden og lader børnene måle afstanden den lille mils vej hjem. Leg – men også de første trin i at lære opmålingskunsten.

Som det fremgår af uddraget, benyttede Frederik Christian også en anden måde til at have nogen kontrol med opdragelsen. Når han er i København, sender han drengene opgaver og spørgsmål i breve – eller han svarer på deres. I disse viser han fortrolighed med også den mere praktiske side af pædagogikken, som når han i et brev til Christian August stiller ham en opgave, der skal lære drengen at beregne fladearealer. Han lader sønnen forestille sig, at ridebanen i slottets gård skal plantes til med træer med en nærmere angiven fast afstand imellem på begge leder. Hvor mange træer skulle man i givet fald bestille hos gartneren? Der til, forklarer Frederik Christian, måtte man jo kende ridebanens mål og dens fladeareal. Igen et eksempel på betoningen af anskueligheden i undervisningen; af at undervisningen må tage udgangspunkt i nærværende og nyttige ting, og på at man holder det at overbevise eleverne om det fornuftige og fornøjelige ved det at lære for lige så vigtigt som indlæringen selv.

Af opdragelses- og undervisningsprotokollen fremgår, at Hinrichsens undervisning er en altomfattende beskæftigelse, som rækker fra morgen til ud på aftenen alle ugens dage. Hinrichsen er slet og ret sammen med drengene hele tiden. Den pædagogiske opgave er af en sådan art, at den fordrer vedholdenhed og ikke tåler afbrydelser i sin rolige gang.

Prinser og filantropisme

I kilderne til prinsernes opdragelse er det dog også muligt at spore opdragelsens videre forløb. Hinrichsen bemærkede i sin pædagogiske indledning, at omkring 10 til 12 års alderen måtte der vælges, hvilken løbebane eleven skulle have. Dette generelle udsagn var naturligvis i nogen grad ude af trit med virkeligheden for hans to hertugelige elever; deres fremtid var jo nærmest bestemt. Men Hinrichsens observation holder også i dette tilfælde som et styrende ideal for, at i denne alder skal undervisningen og den videre dannelse af eleverne skifte spor. Omkring 1808, altså da Christian August var omkring 10 år og Frederik 8 år, skete der da også visse forandringer i deres opdragelse, der kan sætte de høje idealer noget i relief.

Fra 1808 til 1809 blev Hinrichsen mere og mere afløst af to nye lærere, begge teologer, der skulle tage sig af den videre uddannelse. Til latin, dansk, etik og »antropologi« blev hyret professor ved universitetet i København, Peter Krogh-Meyer, en af de filantropistiske foregangsmænd i Danmark og lærer bl.a. ved de to filantropistiske skoler Christianis Institut og Efterslægtsselskabets Skole. Han er i den hertugelige tradition erindret som en højst kompetent, mild og retscaffen person, og alt tyder på, at han og specielt Christian August kom til at stå meget nær hinanden, et ikke atypisk

træk for tidens huslærere. Krogh-Meyers kollega, der indledte sin gerning året efter, var rektoren for latinskolen i Glückstadt, Friedrich Germar. Han var svigersøn af hofpræsten i Augustenborg, som han da også først var hjælpepræst hos og siden afløste. Germar er erindret som en farverig, livlig verdensmand. I stil med Hinrichsen skulle de to også indgive ugentlige rapporter, og fra efteråret 1811 blev der gennemført terminsprøver og to større eksaminationer per år, alle ledet af faderen til dennes død i 1814.

Fra ugeprotokollerne og fra prinsernes skoleskemaer er det muligt at få et godt indtryk af, hvad det videre var meningen en prins skulle lære, og også et indtryk af ændringerne i de to drenge opdragelse.³³ I 1809 blev de undervist af Germar i tysk læsning, skrivning og ortografi, regning og matematik, tegning, historie og geografi. Krogh-Meyer tog sig af latin, dansk læsning, skrivning og ortografi, religion (konfirmationsforberedelserne op mod konfirmationen i 1815 og 1816 var nu begyndt), og forstandsøvelser. I sommeren 1810 endvidere bibellæsning, og i sommeren 1811 udvidede Germar med geometri. I november 1813 kom også større skriftlige arbejder på både dansk og tysk ind i billedet, og sideløbende med alle disse emner blev drengene undervist i fransk, gymnastik, dans, ridning, fægtning og musik. Karakterer for god opførsel hørte med. Da faderen døde i 1814, fik drengene dog lidt friere tøjler af moderen, et frirum der bl.a. blev udnyttet til en voldsom stigning i antallet af jagtudflugter, men også til moderne læsemener som mekanik, matematisk logik, fysik, og diverse militære emner såsom fortifikation og feltmåling.

Uddannelsen var dog ikke afsluttet med de nævnte konfirmationer, og i 1817 tog prinserne på den i højere kredse stadig helt traditionelle *grand tour* ned gennem Europa.³⁴ Den var

dog ikke meget lig faderens i 1780'erne, der havde fokuseret på lærdom og universiteter.³⁵ Forskellen viste sig allerede ved valget af mentor, den franske officer de Bretteville, og turen var planlagt til tre år for også at få tid til fornøjelser. Og det blev der. Gennem Kiel og Hamburg og Berlin nåede de først på familiebesøg hos farbroderen Emil, som pga. et uheldigt ægteskab boede i Leipzig. Derefter fortsattes til Dresden og Karlsbad, hvorefter man nåede frem til den egentlige destination: Genève. På Genèves universitet var det ideen, at de to skulle studere militære discipliner, musik, moderne sprog og historie, jura, filosofi, naturvidenskab og landskabstegning, men universitetet var tilsyneladende en skuffelse, og kun fortifikationsundervisningen var virkelig en succes. I stedet blev der efter alt at dømme brugt en del tid på ture i de schweiziske alper og på udflugter i Tyrol.

I efteråret 1818 fortsatte da også touren til det i tiden særdeles moderne turistland: Italien, hvor de først via Milano, Torino, Genua nåede til Firenze, hvor seks uger blev fordrevet med store fester og selskabelighed. Så fortsattes med et par dage i Rom videre til Napoli, hovedstaden i kongeriget Begge Sicilier, der ikke mindst var kendt for sin livlighed. Der blev dog også tid til en jagt efter vild bjørn og besøg ved flere arkæologiske udgravninger, for eksempel tegnede Christian August de særdeles velbevarede templer i Paestum i sin stambog. Så var det endnu engang tid til at vende sig mod Rom for at nå karnevallet der og besøge kunstnerkolonierne; prinserne fik deres buster gjort af Thorvaldsen, der også fungerede som deres fremmedfører.³⁶

Germar hjemme anbefalede dog endnu et universitetsophold, så det næste semester blev anvendt i Heidelberg, hvorefter rejsen fortsattes endnu engang, denne gang til Paris via en lang

tur gennem Sydfrankrig. I Paris blev dels det kongelige hof og deputeretkammeret besøgt, dels blev der købt en masse møbler hjem til Augustenborg. Frederik forblev i Paris, hvorimod Christian August rejste videre til England, hvor han ikke mindst dyrkede sin lidenskabelige hesteinteresse og vel fandt et ideal i landadelens liv med jagter, heste og politik. Dog skulle de jo hjem, og i maj 1817 mødtes de to på vejen til Augustenborg fra henholdsvis Cuxhaven og Paris. Deres opdragelse og uddannelse var, så vidt skønnes, færdig. Vi må formode, at de havde lært, hvad der havde syntes rimeligt for unge prinser.

Opdragelsen forløb dog ikke uden visse brud i dens indhold og metoder omkring 1808-10. Det er oplagt, at de høje filantropistiske idealer var blevet noget kompromitteret, og at den opdragelse, der næsten svarede for godt dertil, ændredes noget. Undervisningsformen var blevet en hel del fastere, men opererede med sit system af belønninger og karakterer, flidspræmier

og udmærkelser stadig med et filantropistisk indhold, vel garanteret af Krogh-Meyer. Fagkredsen var blevet en hel del større og indeholdt nu også fag med vægt på høvisk anstand og *savoir-faire* i den store verden; elementer, der ikke var en del af den filantropistiske tanke. Dette gælder også et af de større stridspunkter, nemlig religionsundervisningen, som børnene nu fik op mod konfirmationen. Og børnene havde fransk danselærer, vel for at lære dem den rette, standsmæssige væremåde og høviske anstand; en kropslig opdragelse, der bestemt ikke var i den Guts Muthske ånd, som netop bevidst antiaristokratisk tog afstand fra figurridning, fægtning og dans som legemsøvelser, der kvindagtiggjorde, og istedet ville have rask udendørsgymnastik.³⁷ Man kan sige, at den filantropistiske opdragelse med tiden blev erstattet af en skolehverdag, hvis implicitte menneske- og barnesyn og pædagogikopfattelse ikke på alle punkter synes at have været forenelige med de forrige principper.

Fig. 6. Augustenborg slot er bygget i årene 1770-76, og er et strengt symmetrisk og forholdsvis sparsomt udsmykket anlæg. Midterpartiet domineres af en gennemgående risalit, der hæver sig i alle hovedfløjens tre etagers højde, og som afsluttes af store, hævede frontoner med det hertugelige våben i sandstensrelief (Stik fra ca. 1840. Nationalmuseet).

Man kan overveje grundene til disse ændringer. Det mest oplagte er jo imidlertid, at filantropismen simpelt hen ikke levede op til de krav, man fandt at måtte stille til prinseopdragelse. Det kunne være meget godt med et princip om anskuelsesundervisning, om at opøve elevens evne til selvstændig tankegang, og med et mål om at skabe et retskaffent menneske i balance med sig selv, andre og naturen. Men der måtte øjensynligt helt andre konkrete tiltag til. Prinserne skulle have bestemte færdigheder: tale latin, regne, læse, skrive og tale flere moderne sprog. Og de skulle kunne en lang række sociale færdigheder; danse, ride, fægte, kort sagt: føre sig, det som filantropismens forgængere i fyrsteopdragelse havde lagt så megen vægt på, og som man som oftest sammenfattede i ordet *decorum*, men som filantropismen så på med foragt som fremmedgørende og kunstigt.

Og prinserne skulle kende samfundets sociale pyramide og vide, at de stod på dets top med de pligter og rettigheder, som det gav. De skulle kende deres historiske ret til at være dem, de var, nemlig hertuger, aristokrati, adelige, per definition af en anden, og bedre, sort mennesker end alle andre, med pligt til at tænke på de mindre heldigt stillede, men også med krav på at være de fremmeste. Og de skulle lære den vanskelige stilling, det er, på én gang at være et individ, frit og tænkende, og leve i et dynasti, som de, og da ganske særligt stamherren, kun var sat til at forvalte til næste generation. De, og igen ganske særligt Christian August, skulle kunne denne forvaltning. Både konkret som godsherre, jagtherre, politiker, domsmyndighed og så videre. Og mere skjult, men egentligt mere fundamentalt, som videreføreren af standarden sat af den succesrige fader. I det store perspektiv var det det tidligt moderne Europas grundvold, forskel, der stødte sammen med tilløb til revo-

lutionære idealer om lighed. Konkret i Augustenborg var denne kamp for anerkendelse af at være hertuger i netop denne periode dertil blevet akut. Endnu engang handlede det om arveretten til hertugdømmerne.

I 1767 var der indgået en endelig traktat med de arveberettigede linier angående Slesvig, og den generelle fortolkning var den, at Slesvig fra da arvedes gennem kongehuset alene, en fortolkning som dog aldrig rigtigt vandt fodfæste på Augustenborg. Anderledes med Holsten. Holsten var statsretsligt et len af Det hellige tyskromerske Rige. I 1806 blev dette rige imidlertid opløst på krav fra Napoleon, og den danske kronprinseregering søgte at inddrage Holsten som et herreløst land under den danske krone. Den danske konge var nemlig formelt Holstens hertug og i sin egenskab af hertug nu uden feudalherre. Dette skete under protest fra Frederik Christian, der da også fik sagen forhalet, men et stød havde det under alle omstændigheder været. Hertugen havde følt sit dynastis rettigheder gået for nær.

På en lidt anden måde gentog dramaet sig så i 1810; denne gang var anledningen det svenske valg af en ny tronfølger efter Gustav 4. Adolf, der var blevet afsat. Som konge sad Karl 13., men han var barnløs, så en ny kronprins med et levedygtigt dynasti skulle vælges. Stockholms øjne faldt på hertugens yngste broder, Christian August, hvad var til Frederik 6.'s store utilfredshed, da han selv havde forhåbninger om den svenske trone. Kort efter sit valg døde Christian August imidlertid pludseligt, og endnu engang rullede kabalerne i Stockholm. For at forhindre et valg af hertugen satte Frederik 6., ved hjælp af en flotille kanonbåde og et påskud om beskyttelse mod et svensk komplot, hertugen under veritabel husarrest på Als, og svenskerne valgte i stedet den franske general Bernadotte til tronfølger. På

Augustenborg havde hertugen imidlertid opfattet sagen ganske klart. Han nedlagde alle embeder i Danmark og trak sig tilbage med en sikker forvisning om, at hans dynasti var truet.

Dynastiets besværligheder med at blive anerkendt kan ganske udmærket hænge sammen med ændringen i prinsernes opdragelse. Frederik Christian skrev en afhandling om sit syn på dynastiets rettigheder og situation, som han tilskødede Christian August, og den megen vægt på indlæring af historie har med en vis sandsynlighed fulgt dette skrifs linie. I hvert fald var episoden i 1806 et klart anslag mod dynastiet. Det var blevet et akut problem, at prinserne kunne videreføre dynastiet i sin gamle rang og ret.

På den anden side var ændringerne i opdragelsesprincipperne og undervisningens indhold omkring 1810 forudset; det var helt i overensstemmelse med Hinrichsens planer, at der skulle ske ændringer omkring dette tidspunkt. Det var nemlig en grundtanke i filantropismen, at ungdomsårene (fra ca. 12-års alderen) krævede særlig opmærksomhed fra opdragerens side, og at der til denne livsperiode hørte særlige muligheder og farer.³⁸ Men for de to prinsers vedkommende blev ændringerne nok større end forudset. Generelt var der omkring 1810, med Englandskrig og kommende statsbankerot, på dette som på så mange andre områder også en reel afmatning i de høje idealer og den store reformiver, som de tidligere årtier havde kunnet opvise – en afmatning, som vel satte sig spor også på Augustenborg, hvor hertugen endvidere følte sig svegen af fortidens idealistiske fæller, kongen ikke mindst. I Europa var de store idealer fra Den franske Revolution ved at være noget kompromitterede med Napoléons erobningskrige og omstyrtelse af den gamle samfundsorden; en omstyrtelse hertugen naturligvis ikke kunne tage let på. Troen på oplysning

og opdragelse havde antageligt fået et grundskud i hertugens tanker.

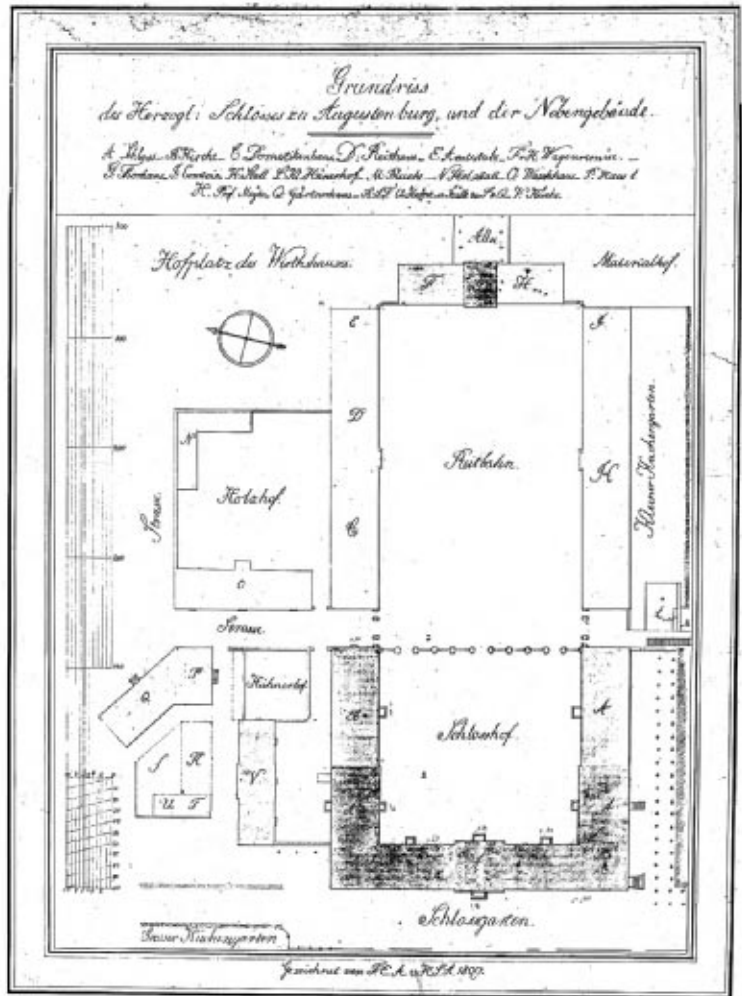
I hvert fald blev prinsernes opdragelse ændret i årene 1808 til 1810 i retning af en meget mere styret form og med »klassiske fyrstediscipliner« på programmet. Og den nye linie blev endnu mere udtalt efter hertugens død i 1814, hvor formynderregeringen, hvori bl.a. hertuginde sad, tog over. Prinsernes treårige rejse gennem Europa illustrerede dette. Deres *grand tour* mindede hverken om faderens universitetsstudier præget af oplysningstiden eller om en filantropistisk inspireret tur.

Elitens skole – almuens skole

Man kunne altså hævde, at trods alt det fortrøstningsfulde mod, som den filantropistiske opdragelse var iværksat med, viste den sig i længden ikke helt at kunne slå til ved uddannelsen af prinserne. Men det er ikke kun over tid, det augustenburgske pædagogiske projekt fremstår som modsætningsfuldt og komplekst. Også i forholdet mellem de tanker, Frederik Christian gjorde sig om sine egne sønners uddannelse, og hans opfattelse af almueskolen kommer et paradoks til syne.

Som det er fremgået, mente Frederik Christian i tråd med den filantropistiske pædagogik, at en god uddannelse var et nødvendigt middel til at skabe mere fornuftige, lykkelige og oplyste mennesker. Det kom til udtryk i hans arbejde i statsstyrelsen med både det lavere og højere skolevæsen, ligesom han også det meste af sin regeringstid var beskæftiget med reorganiseringen af det augustenburgske skolevæsen. Hinrichsens planer til en forandret skoleordning i Gråsten – og måske også selve hans ansættelse dér – er et eksempel herpå. Gennem hele Frederik Christians tid er der en vis, fast idé at ane bag de augustenburgske skoletanker; en bestemt blanding af oplys-

Fig. 7. I 1809 tegnede prins Frederik en grundplan af slotsområdet, vel som en del af sin tegneundervisning med Hinrichsen. For den lille prins var hertugdømmets verden mindre end på Wögens' kort fra 1796. Frederiks verden var, ud fra denne tegning, slottets område. Men tegne, det kunne den lille 9-årige fyr (G II 575-a2. Hærarkivet. Kort og Tegninger. Rigsarkivet).

ningsideal og konservatisme. Frederik Christian var ikke *blot* reaktionens mand, og når hans skoletanker kan karakteriseres som aristokratiske, er det nødvendigt at understrege, at de var aristokratiske i den forstand, at det var med en fuld forståelse for både aristokratens pligter over for undersåtterne og deres pligter over for ham.

Den almindelige holdning blandt den filantropistiske pædagogik fortalere var, at skulle den store, forbedrende indsats, som de drømte om, lykkes, så måtte hele befolkningen oplyses, ikke mindst den brede befolknings børn. Alligevel blev det for de fleste pædagogers vedkommende uddannel-

sen af borgerskabets børn, de kom til at koncentrere sig om. Det var da også mest med hensyn til den lærde skole – og så med hensyn til sine egne børn –, at Frederik Christian rigtigt forestillede sig idealerne fungere. I en række skrifter om den lærde skole fra 1790'erne gør han sig således til talsmand for, at der må være en væsensforskel på almueskolen og den lærde skole. Almuen er ikke så vant til at bruge sin egen tænkeevne og dømmekraft, og derfor må man i almueskolen indprente mange ting i hukommelsen, som i den lærde skole kunne have været lært med eftertankens hjælp. Det gælder i særdeleshed religionen,

som for almuen kun kan blive en passiv autoritetstro og en følelsesreligion, mens de mere lærde kan nå til et »*ræsonneret samtykke*« og en religion baseret på både fornuft og følelse. Den selvstændige tankegang må holdes væk fra almueskolen, for ingen skal lære noget, som ikke bliver ham til nytte i livet; bonden skal lære at elske sin stilling og sine sysler, »*sin simple, ensformige, stille levemåde*«. En større uddannelse ville ikke gøre ham lykkeligere. Anderledes med de højere stænder, som har muligheden for – og dermed pligt til – at skaffe sig en højere åndsuddannelse.³⁹

Det var også de efter hans mening for store fordringer til almueundervisningen, der først og fremmest generede Frederik Christian ved lovforslaget af 1799 om skolerne på landet. Hovedanken her var, at det ville være at skyde over målet at give almuen undervisning, der lå ud over at øve den sunde menneskeforstand på praktiske forhold og give børnene moralsk dannelse og en retskaffen tænkemåde. For megen undervisning ville blot være en kim til utilfredshed med standen.⁴⁰

I Augustenborg blev der således ikke nogen skolereform svarende til den danske af 1814, og hertugen fortsatte med sine ikke-seminarieuddannede lærere i landsbyskolerne, hvad Christian August også gjorde frem til 1848. Hertugen fandt, at hans skolesystem fremmede en sund udvikling med vægt på gode kundskaber uden at stille for høje krav til hverken elever eller lærere. Det synes nærmere, at det eneste ufravigelige krav var, at lærerne selv skulle besidde nogen højere uddannelse og kunne godt tysk – at sproget unægteligt udgjorde et problem for hertugdømmets dansktalende befolkning lå så vidt kan skønnes ikke inden for hertugens synsfelt.

Lidt anderledes end i landsbyskolerne forholdt det sig i selve Augustenborg flække, og efter Hinrichsens ind-

sats også i Gråsten, hvor børn af beboerne skulle uddannes til eventuelt at gå i hertugelig tjeneste eller modtage hertugelige stipendier til højere uddannelse. Her var undervisningen mere omfattende. Fagkredsen var større og skolegangen længere – og i øvrigt subsidieret af hertugens kasse.

Der var altså en forskel på, hvad almuebørn og børn af borgerskabet eller eliten skulle kunne – både med hensyn til omfang, emner og måde (dvs. grad af selvstændighed mv.). Men selv om Frederik Christian var blandt de mere konsekvente i dette stykke, så var det trods alt ganske parallelt til så mange andre af tidens pædagoger og ikke-pædagogers tanker om skolen. Selv den vidtgående J.L. Reventlow mente nok, at landets borgere uanset stand skulle have en fælles elementær dannelse, men også at oven på denne skulle standsdannelsen bygges. Ligesom Rousseau havde gjort, talte han for en standsopdelt skole, og på Brahetrolleborg blev børnene delt efter, om de skulle være gårdmænd, husmænd eller daglejere, i modsætning til på broderens Christianssæde, hvor de blev delt efter nemme og lærerens formåen.⁴¹ Bonden skulle opdrages til at være bonde, og hensigten var for J.L. Reventlow som for de tyske forbilleder ikke at bringe ham ud af sin stand, men at gøre ham lykkeligere og nyttigere i sin stand. Det var et synspunkt, der ikke lå langt fra Frederik Christians.

Pædagogiske opdragelsesprincipper og det aristokratiske livs realiteter

Det er kompleksitet, der har været kodeordet i denne artikel. Vi har, på konkret kildemateriale et konkret sted, forsøgt at vise såvel en diakron som en synkron kontrast i de idealistiske pædagogiske skoletanker omkring 1800. I opdragelsen af prinserne Chri-

stian August og Frederik af Augustenborg i årene efter 1800 har det været muligt at skabe brudstykker til et mere nuanceret billede ved at følge den konkrete udfoldelse af et stykke dansk idé- og kulturhistorie. Det fuldt ud filantropistiske opdragelsesprogram finder paradoksalt nok sted hos hertug Frederik Christian 2. af Augustenborg, der som oftest fremstilles som reaktionens talerør og som bibringer af aristokratisk, konservativ besindighed overfor de mere idealistiske brødre Christian Ditlev og Johan Ludvig Reventlow. Det var en pædagogik, der i sin realisering i Augustenborg synes at rumme (mindst) to paradokser. For det første ved, at den pædagogik, der drømte om gennem opdragelse og uddannelse af den brede befolkning at skabe bedre mennesker og dermed et bedre samfund her hos en af sine fortalere viste sig primært at være anvendelig for den absolutte elites børn. Selvom pædagogikken stod i reformens tegn, var den stadig helt og fuldt tænkt inden for et standssamfunds rammer. Det kan synes paradoksalt, men var det ikke for samtidens skoledebattører. For det andet, at den filantropistiske opdragelse og uddannelses videre forløb, som man ellers kunne have formodet godt forvaret i filantropisten Krogh-Meyers hænder, lader formode, at de filantropistiske idealer ikke gav den effekt for fyrstebørn, som var ønsket. Der blev simpelthen mangler i deres fyrstelige kunnen, som kunne få alvorlige følger for arv og politik, ja for selve dynastiets overlevelse.

Noter:

1. Fra protokol i Landesarchiv Schleswig-Holstein: Abt. 22: Hausarchiv der Herzöge von Schleswig-Holstein-Sonderburg-Augustenburg, Abt. II: Herzog Friedrich Christian II (1765-1814), Litra B: Vermählung – Erziehung der Kinder, Pk. 115/116: Tägliche Unterrichts- und Erziehungsberichte. Oversættelserne i det følgende er vore.
2. Se f.eks. det klassiske værk: Joakim Larsen: *Bidrag til den danske Skoles Historie*, bd. 2, 1893 (fotografisk genoptrykt 1984) eller af nyere bidrag Ingrid Markussen: *Til Skaberens Ære, Statens Tjeneste og Vor Egen Nytte*, 1995. Jfr. også Birger Bloch Peitersen: *Johan Ludvig Reventlow og almueundervisningen i Danmark*, (spec.opg.) 1971, Niels Kayser Nielsen: *Krop og oplysning*, 1993 og Helge Nielsen: *Folkebibliotekernes forgængere* 1960.
3. Her med H. Nielsens ord i: *Folkebibliotekernes forgængere*, 1960, s. 81-82.
4. Ingrid Markussen: *Til Skaberens Ære*; Niels Kayser Nielsen: *Krop og oplysning* og Helge Nielsen: *Folkebibliotekernes forgængere*.
5. Joakim Larsen: *Bidrag til den danske Skoles Historie*, s. 105.
6. Ingrid Markussen: *Til Skaberens Ære*, s. 225.
7. Joakim Larsen: *Bidrag til den danske Skoles Historie*, s. 237-38.
8. Se note 1.
9. Birger Bloch Peitersen: *Johan Ludvig Reventlow*, s. 49.
10. Landsarkivet for Sønderjylland. Gråsten Præstearkiv, sager vedr. skolen. Det Gråstenske Godsarkiv, Pk 281: 1711-1853: Skolevæsen, degne- og skoleholdere i Gråsten. Vi takker landsarkivar Hans Schultz Hansen og Lokalhistorisk Arkiv i Gråsten for hjælp i denne forbindelse.
11. I sin bog *Friedrich Christian, Herzog zu Schleswig-Holstein*, 1910, opererer Hans Schulz med denne mulighed som en kendsgerning. Det har dog ikke været muligt at verificere trods ihærdig kildesøgning.
12. Godsinspektør, hofråd Hinrichsen var også far til Charlotte, der blev gift med overinspektør for de augustenburgske godser til 1823, hofråd Petersen. Hendes børns huslærer var kandidat Michael Bahr, der var broder til mandens og faderens afløser, hofråd Daniel Bahr, der var gift ind i familien Grotrian, der igen havde forbindelse til familien Matthiessen, der som augustenburg-familie var grundlagt af den tidligere augustenburgske godsinspektør hofråd Matthiessen, hvis bror var herredsfoged. Dennes datter blev gift med den senere lærer og hofpræst Germar i dennes andet ægteskab. Den intrikate indgiftning af de øverste familier i hertugdømmet er hermed indikeret og Hinrichsens cirkler markeret.
13. Uden held er dimittendlisterne fra de danske seminarier for den relevante periode undersøgt (H. Friis-Petersen: *Dimittender fra danske skolelærer-seminarier 1781-1880*, bd. i-iv, 1954, (maskinskrevet)). Hinrichsen var antageligt snarere universitetsuddannet, vel nok fra Kiel.

14. Til den filantropistiske pædagogik, se f.eks.: Joakim Larsen: *Bidrag til den danske Skoles Historie*; K. Grue-Sørensen: *Opdragelsens historie*, bd. 2, 1960; Einar Sigmund: *Filantropismens Indflydelse paa den lærde Skole i Norge 1916* og Ingrid Markussen: *Til Skaberens Ære*.
15. Jfr. Niels Kayser Nielsen: *Krop og oplysning*.
16. Jfr. Ove Korsgaard: *Kampen om kroppen*, 1997, s. 22ff.
17. Joakim Larsen: *Bidrag til den danske Skoles Historie*, s. 43.
18. Citeret fra Joakim Larsen: *Gymnastikundervisningen i Danmark paa Nachtegalls Tid, Vor Ungdom*, 1895 s. 465ff.
19. Jf. sst.
20. Se note 1.
21. Horstig: *Uebungen und Beschäftigungen für Kinder*; i: Joh. Chph. Friedr. Guts Muths: *Bibliothek der Pädagogischen Literatur*, 1800, 2. bd. 2. afsnit, s. 322ff og 420ff.
22. Beskrivelsen af Augustenborg bygger på Mikkel Venborg Pedersen: *Duke. Manifestations of Aristocracy in the Duchy of Augustenborg, 1700-1850*, 343 s. (upubl.). Det samme gælder for de følgende karakteristikkere af den hertugelige familie. Endvidere henvises til de mange biografier og brevsamlinger, der omkring 1900 blev udgivet af den tyske historiker Hans Schulz efter mangeårige studier i det hertugelige privatarkiv, og her ganske særligt : *Friedrich Christian* (som note 11) samt Johs. H. Gebauer: *Christian August, Herzog von Schleswig-Holstein. Ein Beitrag zur Geschichte der Befreiung Schleswig-Holsteins*, 1910. På dansk foreligger endvidere: Hans Peter Clausen og Jørgen Paulsen: *Augustenborgerne. Slægt – Slotte – Skæbne*, 1980.
23. Rigsarkivet: *De Slesvigske Folketællinger, Sønderborg Amt, Det Augustenborgske Godsdistrikt I: Augustenborg og Ulkebøl Sogne*. 1803.
24. Det i Danmark i dag klassiske værk, Kristian Erslev: *Augustenborgernes Arvekrav*, 1915, er stadigvæk den grundigste og vel også mest afbalancerede gennemgang af disse intrikate forhold.
25. Hans Schulz: *Friedrich Christian, Herzog zu Schleswig-Holstein*, s. 75 og 111.
26. Sst., s. 262-263.
27. Joachim Heinrich Campe: *Väterlicher Rath für meine Tochter*, 1789. I den augustenborgske tradition er hertuginde og husket for stort set alle de modsatte egenskaber.
28. Friedrich Schiller: *Menneskets æstetiske Opdragelse*, 1793 (overs. 1996).
29. Julius Clausen: *Frederik Christian, Hertug af Augustenborg*, 1896.
30. Hans Schulz: *Louise von Schleswig-Holstein. Ein Beitrag zur Geschichte des Publikums im Zeitalter Goethes, Schillers und Kants*, 1915, s. 60.
31. Mikkel Venborg Pedersen: *Augustenborg mellem den gamle og nye verden. De store modeller og det lokale liv*, i: Bjarne Stoklund (red.): *Kulturens Nationalisering. Et etnologisk perspektiv på det nationale*, 1999.
32. Landesarchiv Schleswig-Holstein: Abt. 22: Hausarchiv der Herzöge von Schleswig-Holstein-Sonderburg-Augustenburg, Abt. II: Herzog Friedrich Christian II (1765-1814), Litra B: Vermählung – Erziehung der Kinder, Pk. 115/116: Tägliche Unterrichts- und Erziehungsberichte.
33. Sst. Pk. 117: Unterrichts- und Erziehungsberichte von Prof. Meyer und Germar.
34. Udover de allerede nævnte kilder er denne rejse forholdsvis let at følge gennem de optegnelser, som Christian August gjorde i den stambog, som han førte med sig på hele turen. Stambogen er i dag på Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot.
35. Landesarchiv Schleswig-Holstein: Abt. 22: Hausarchiv der Herzöge von Schleswig-Holstein-Sonderburg-Augustenburg, Abt. I: Generalia und ältere Hausgeschichte bis einschliesslich Friedrich Christian I: Litra G: Friedrich Christian I (1721-1794): Pk. 78: Briefe vor allem von Friedrich Christian I an Legationsrat, Reisebegleiter und Erzieher seiner Söhne während ihres Studiums in Leipzig, Schiffmann.
36. Busterne findes i dag på Thorvaldsens Museum i København.
37. [J.C.F.] Guts Muths: *Gymnastik für die Jugend*, 1793/1804.
38. Jfr. K. Grue-Sørensen: *Opdragelsens historie*.
39. Hans Schulz: *Friedrich Christian, Herzog zu Schleswig-Holstein* og Julius Clausen: *Frederik Christian, Hertug af Augustenborg*.
40. Frederik Christians responsum af 1802 på det i 1799 fremlagte forslag til skoleloven findes optrykt i Joakim Larsen: *Skoleloven af 1814 og deres Tilblivelse aktmæssig fremstillet*, 1914.
41. Ingrid Markussen: *Til Skaberens Ære*, s. 191. Det bør dog bemærkes, at Markussen tolker J.L. Reventlows tidlige deling af børnene efter fremtidige erhverv som en måde at lægge pres på forældrene til ikke at nedprioritere skolegangen.

Det antropologiske bondebegreb

Peter Henningsen

Fortid og Nutid marts 2000, s. 29-58

Inden for fag som antropologi og sociologi har studiet af bondekultur en lang historie bag sig. I perioden fra ca. 1930 og frem til midten af 1970'erne anvendtes der talrige kræfter på udforskningen af bondekulturer verden over, og i denne periode knæsattes en lang række analytiske begreber og definitioner, som den dag i dag er fremherskende på området. Nu klassiske sociologiske og antropologiske begrebspaar som *peasant-farmer*, *rural-urban*, *traditional-modern*, *little tradition-great tradition* m.v. udvikledes og formuleredes i dette tidsrum i en frugtbar dialog mellem europæiske og amerikanske samfunds- og kulturforskere. Artiklen præsenterer en række hovednavne inden for de antropologiske *peasant studies* og redegør for de teoretiske positioner på området.

Peter Henningsen, f. 1964, cand. mag. i historie og europæisk etnologi, ph.d.-stipendiat ved Institut for Historie, Københavns Universitet. Har bl.a. skrevet: *Niels Juel og almuen på Tåsinge 1714-66. Elitekultur og folkekultur i Danmark i det 18. århundrede* (1993); *Hedens Hemmeligheder. Livsvilkår i Vestjylland 1750-1900* (1995) og *Bølgende agre af gyldent korn. Kornavlsideologien i dansk landbrugs historie, 1066. Tidsskrift for historisk forskning 1995:4.*

Hvad er en bonde? Umiddelbart et simpelt spørgsmål med et simpelt svar – og dog. Særligt antropologer og sociologer har gennem generationer forsøgt at besvare dette lille simple spørgsmål, uden at nå nærmere til sagens kerne og uden at kunne levere et fyldestgørende svar. Alle forklaringer har på den ene eller den anden måde kunne affærdiges med, at det ene eller det andet vigtige aspekt var udeladt, og man er derfor ikke nået meget videre med denne interessante sociologiske og begrebshistoriske problemstilling. Et stort antal sindrige, teoretiske konstruktioner og definitioner er gennem årene blevet bragt på banen, men hver gang er man mere eller mindre endt med at være tilbage ved det udgangspunkt, som blev formuleret af den danske etatsråd Jacob Mandix allerede i 1813: »Kortere, men næppe ganske adækvat, kan man definere ordet bønder således, at derved forstås folk, som bor på landet, og ikke kan henføres til nogen anden stand«. ¹

Bondebegrebet

At det ikke er så ligetil endda at definere begrebet *bonde*, skyldes ikke blot, at det er svært at blive klog på, hvilke karakteristika bønder verden over har til fælles, men også at begrebet har et forskelligt ideologisk, politisk, socialt og kulturelt indhold, afhængigt af hvor vi befinder os i tid og sted: i et begrebs-historisk perspektiv har begrebet *bonde* f.eks. ikke det samme ideologiske og kulturelle indhold som *landmand*, idet de to betegnelser er udtryk for to forskellige typer af agerdyrkere inden for hver sit politiske system: bonden er den feudale agerdyrker, med alt hvad det indebærer af tvang, underkastelse og social stigmatisering, mens landmanden er den kapitalistiske agerdyrker, der er juridisk fri, ligeværdig borger i staten og et produkt af den globale moderniseringsproces. I det feudale standssamfund betegnede *bonde* heller ikke nødvendigvis en agerdyrker, men derimod blot et medlem af fjerde-

stand – bondestanden – og bonden kunne lige så vel ernære sig af fiskeri som af landhåndværk. Begrebet var med andre ord ikke definitivt knyttet til et bestemt erhverv.

Inden for den internationale *peasant*-forskning implicerer brugen af begrebet *peasant*, fænomener som livegenskab og afhængighed og de dermed forbundne kulturelle og sociale egenskaber, mens begrebet *farmer* signalerer modernitet, kapitalistisk produktion og entreprenørånd: kort sagt er en *peasant* traditionsbundet, mens en *farmer* er traditionsbrydende. Da den internationale *peasant*-forskning først og fremmest er en angelsaksisk foreteelse betyder det, at *peasant*-etymologien bliver lagt ned over andre sprogområders bondebetegnelser, f.eks. på det skandinaviske *bonde* og det tyske *Bauer*. Spørgsmålet er imidlertid om det er helt forsvarligt.

På de forskellige europæiske sprog har begrebet *bonde* ikke identisk etymologi. Det engelske *peasant* er f.eks. udledt af det franske *paysan*, der blot betyder en person, som bor på landet. Disse to betegnelser stammer, i lighed med de spanske og italienske, fra det latinske *pagus*, som betyder distrikt eller landskab (i lighed med det franske *pays*). Også det skandinaviske *bonde* refererer til en person, som står i spidsen for en husstand på landet, mens det tyske *Bauer* stammer fra det germanske begreb *bur*, som blot betyder hus eller den familiegruppe, der bebor et hus. Det finske *talonpoika*, som betyder husets søn, refererer på samme måde til en husstand.

Etymologisk betragtet har begreberne altså forskellig betydning. Det engelske *peasant* og det skandinaviske *bonde* har ikke det samme betydningsmæssige indhold: begreberne *bonde*, *Bauer* og *husbond* synes f.eks. at implicere tjenesteydelser, agerdyrkning og ledelse af et hushold, mens det engelske *peasant*, det franske *paysan* og

det italienske *paesano* har samme rødder som det latinske *pagan*, som er en betegnelse, dér, foruden at betyde landbo, også refererer til en person, der er udenfor og underordnet noget større. Meget sigende betyder *pagan* på engelsk hedning.²

De europæiske sprogs bondebetegnelser, hvad enten de har germanske eller latinske aner, har igennem historien haft en nedsættende betydning overfor de mennesker, hvorpå betegnelsen er blevet anvendt. I det 18. århundredes England var en bonde lig en person, der manglede dannelse og begavelse, og verbet *to peasant* anvendtes som synonym for at underkaste sig eller for at slavegøre sig.³ Britterne anvendte desuden begrebet til først og fremmest at betegne de nederste sociale lag i bondesamfundet, f.eks. husmænd, mens fæstebønder, arvefæstere, forpagtere og selvejere kaldtes *yeomen*.⁴ I Danmark anvendte man i lovgivningen betegnelsen for inferiøre personer, der syntes at være specielt uformuende, uden dannelse og som trængte til de mægtiges beskyttelse. I de slaviske sprog finder vi lignende betydninger: den gamle russiske bondebetegnelse *smerd* er f.eks. udledt af verbet *smerdet*, der betyder, »at stinke«, mens det polske *cham*, indikerer råhed og naivitet.⁵ Endelig kan nævnes det tyske middelalderskrift *Declinatio Rustici* fra det 13. århundrede, hvori der findes følgende bøjninger af begrebet *bonde*: skurk, landbo, djævel, røver, tyv og raner, og i flertal: elendige, tiggere, løgnere, slyngler, udskud og vantro.⁶

De europæiske sprogs forskellige betegnelser for bønder illustrerer, at man ikke uden videre kan drage paralleller mellem bondebegrebets etymologi i f.eks. England og Danmark. At være en *peasant* er i et begrebshistorisk perspektiv ikke helt det samme som at være en *bonde*. Det kulturelle og stigmatiserende indhold i begreberne er

forskelligt. Det må også her være på sin plads at gøre opmærksom på, at betegnelsen *farmer* jo rent faktisk betyder forpagter, og dermed henviser direkte til det forpagtningssystem, der afløste det engelske fæstesystem i senmiddelalderen.

Agrarsociologi og europæisk etnologi

I perioden fra ca. 1930 og frem til ca. 1975 anvendtes indenfor samfundsvidenskabelige fag som antropologi og sociologi talrige kræfter på studiet af bondekulturer. I denne periode knættedes en lang række analytiske begreber og definitioner, som den dag i dag er fremherskende på området. Nu klassiske samfundsvidenskabelige og kulturvidenskabelige begrebspaar som »peasant-farmer«, »rural-urban«, »traditional-modern«, »little tradition-great tradition« osv. udformedes i dette tidsrum i en frugtbar dialog mellem europæiske og amerikanske samfunds- og kulturforskere.

Selvom studierne indenfor agrarsociologi (rural sociology) i USA kan dateres helt tilbage til tiden omkring 1900, var det først efter 1930, at bondekulturen, på en global skala, blev et tema for sociologisk og antropologisk udforskning i en større målestok. Det skyldtes i høj grad, at de amerikanske antropologer skiftede forskningsfelt fra studiet af primitive stammesamfund til latinamerikanske, asiatiske og afrikanske bondekulturer. Herved opstod der et interessefællesskab med agrarsociologerne, som primært studerede samtidige europæiske og amerikanske agrarsamfund, og sociologerne kunne i stort omfang anvende den viden om traditionelle bondesamfund, som antropologerne fremlagde i deres arbejder. I stigende grad gik det også op for antropologerne, at de bondekulturer, som man så ihærdigt studerede i

den tredje verden, tillige havde overordentligt meget til fælles med de europæiske bondesamfund, og da særligt med disse samfunds ældre historie.

Sociologiske studier af bondesamfundene og deres sociale institutioner udgjorde i det 20. århundredes første trediedel et blomstrende forskningsfelt i Central- og Østeuropa. Den central- og østeuropæiske intelligentsia var stærkt tiltrukket af nationalistiske tanker og idéen om »det moderne«, og i deres iver for at reformere og »modernisere« samfundet stødte de gang på gang hovedet mod en mur, når de blev konfronteret med vældige skarer af bønder og landarbejdere. Disse udgjorde samfundets største befolknings-element og repræsenterede de allerfattigste og allernederste lag af befolkningen. Intelligentsiaen var derfor tvunget til grundigt at overveje, hvori disse store skarers levevis bestod, og hvorledes man analytisk kunne karakterisere deres livsform. I USA dukkede agrarsociologien op omkring århundredskiftet, hvor faget fik sin første lærestol ved universitetet i Chicago i 1892, men her fokuserede man ikke, som i Europa, på landboernes kultur og sociale organisation, men på landbruget som erhverv, på bonden som erhvervsudøver og på spørgsmålet om, hvorledes man analytisk kunne karakterisere forskellene mellem land og by og opstille håndfaste sociologiske kategorier.⁷

I løbet af 1920'erne udviklede den amerikanske agrarsociologi sig med rivende hast. Forskningen modtog store økonomiske midler fra den amerikanske regering og fra diverse interesseorganisationer, som var stærkt alarmerede over befolkningsnedgangen i landområderne og den tilsvarende befolkningsstigning i byerne. Desuden var man foruroliget over den stigende forskel i velstand og økonomisk vækst mellem land og by. Den amerikanske agrarsociologi anvendtes derfor som et

specifikt, politisk redskab, hvilket bl.a. kom til udtryk i de talrige »manualer« i agrarsociologi, som udkom i perioden.⁸

De agrarsociologiske discipliners forskellige udvikling i Europa og USA kan stadig spores i den nutidige forskning: i Europa lægges der størst vægt på spørgsmål om social stratificering og bondekultur, og den agrare sociologi er i Europa en sociologi om bøndernes sociale lagdeling, hvorimod den i USA snarere er en sociologi om landbruget selv og om de problemer, som det moderne, teknologiske landbrug afføder i de amerikanske landdistrikter. Europæisk agrarsociologi er derfor tættere knyttet til den amerikanske etnografi eller sociale antropologi end til den amerikanske agrarsociologi. Grænserne mellem sociologi og etnografi/socialantropologi er dog, mildt sagt, temmeligt flydende.⁹

De sociologiske forskningsområder, som falder udenfor den egentlige agrarsociologi, men som alligevel beskæftiger sig med studiet af landbosamfund, kan groft taget klassificeres indenfor følgende fire hovedkategorier: 1) Studier der benytter sig af landbosamfundet som analytisk omdrejningspunkt, 2) komparative studier af landbosamfund, 3) studier hvori landbosamfundet udgør rammen om studiet af familiemæssige, økologiske, kulturelle og personlighedsmæssige systemer og diverse andre fænomener og 4) studier af social forandring indenfor hver af de tre foregående kategorier.¹⁰

Den europæiske etnologi, således som den kendes i Skandinavien, Tyskland og dele af Østeuropa, har ligesom den agrare sociologi, beskæftiget sig med studiet af bondesamfund siden det 19. århundrede og har således en solid tradition bag sig på området. Dette til trods har det taget mange år, før særligt de amerikanske antropologer opdagede, at de ikke var de første til at studere bondekulturer. Den

polskfødte, men nu engelske, agrarsociolog Teodor Shanin har ved flere lejligheder været i karambolage med de amerikanske antropologer, når de gang på gang hævdede deres egen »førsteret« til *Peasant Studies*, og han har bl.a. sagt, at den amerikanske antropologi gang på gang har udvist forbløffende eksempler på national egoisme, når de har genopdaget »sandheder«, der har været kendt af forskere udenfor den engelsktalende verden i årevis.¹¹

Bortset fra den engelsktalende verdens mangelfulde kendskab til etnologiske bondestudier, publiceret på sprog som tysk, polsk, ungarsk, dansk og svensk m.m. kan en anden årsag til den anglosaksiske antropologis manglende interesse for den europæiske etnologi skyldes, at den europæiske etnologi stort set ikke har bidraget til udviklingen af begreberne *bondekultur* og *bondesamfund* som analytiske begreber. Det er således først i de senere år, at eksempelvis de danske etnologer er blevet mere internationalt og eksplicit teoretisk orienterede, hvilket i høj grad skyldes inspirationen fra netop den angelsaksiske antropologi.¹²

Funktionalisme og *community*

Inden for kultur- og socialantropologien tog studierne af bondesamfund deres begyndelse med den amerikanske antropolog Robert Redfields nu klassiske studie af den mexicanske landsby Tepoztlán fra 1930. Redfields arbejde, der falder inden for den antropologiske genre *community studies* var imidlertid kraftigt påvirket af tidligere antropologiske feltstudier blandt primitive folkestammer. Her var linien for udforskning af små *communities* (samfund/fællesskaber) allerede blevet lagt med A.R. Radcliffe-Browns og Bronislaw Malinowskis berømte monografier om *The Andaman Islanders* og *The*

Argonauts of the Western Pacific, begge fra 1922. Såvel Radcliffe-Brown som Malinowski havde gennem længere tid opholdt sig hos »de vilde«, hvor de havde levet og observeret stammernes daglige liv og ritualer. Efter endt ophold var de derpå vendt tilbage til »civilisationen«, hvor de kunne rapportere om fjerne kulturer, der levede isoleret fra omverdenen og derfor ikke var påvirkede af udefrakommende faktorer. Disse kulturer burde derfor analyseres og beskrives som lukkede sociale systemer af funktionelle og indbyrdes afhængige dele.¹³

Radcliffe-Brown og Malinowski blev med deres epokegørende *community studies* forløbere og ikoner for den kulturvidenskabelige forskningstradition, som kaldes funktionalisme, og som også blev bestemmende for hovedparten af de antropologiske studier af den tredje verdens bondekulturer. Strukturfunktionalisterne så menneskelige samfund som lukkede organismer, hvor samfundets enkelte dele (dets institutioner) indgik i et funktionelt forhold til hinanden og dermed også til helheden. Samfundenes sociale organisation, deres sociale og kulturelle systemer analyseredes ud fra en strukturel teori, hvori individer holdtes på plads af en social struktur, der bestod af samfundets institutioner.

Det var dog umuligt i længden at opretholde fiktionen om de primitive samfunds og deres sociale systemers lukkethed mod omverdenen. Det var teoretisk plausibelt at små, primitive stammesamfund, der levede isoleret i Amazonas, eller på Trobriand-øerne i New Guinea, kunne fungere uden kontakt med andre stammesamfund, men dette kunne vanskeligt gøres gældende i forbindelse med bondesamfund, der jo var afhængige af kontakten med folk udenfor bondestanden, f.eks. gods ejere og købmænd i markedsbyerne.¹⁴ Her overfor hævdede strukturfunktionalismens fortalere, at selvom sam-

fundene ikke var isolerede og lukkede helheder, idet kontakt med omverdenen var tydelig og individer både ankom til og forlod disse samfund, så var det dog bondesamfundets egne institutioner, der determinerede individernes liv.¹⁵

Radcliffe-Browns og Malinowskis funktionalistiske arbejder og forklaringsmodeller kom med tiden til at etablere en autoritativ model for, hvordan antropologisk arbejde skulle udføres, og de blev skoledannende for flere generationer af antropologer, herunder også de folk, der arbejdede med bondekulturer.¹⁶ Det blev disse senere generationer, der kom til at bruge tid på strukturfunktionalismens og dens *community studies*' indbyggede problemer med hensyn til lukkethed/åbenhed overfor andre samfund samt teoriens problemer med at forklare forandringer: hvorledes adskiller man et bondesamfund fra et ikke-bondesamfund? Hvori består den analytiske og definatoriske forskel? Og hvorledes indtræffer der forandringer i et socialt system, hvis institutioner, ifølge den funktionalistiske teoridannelse, har til formål at opretholde det allerede eksisterende system?

Den universelle bondekultur

Som nævnt var det Robert Redfields monografi om den mexicanske landsby Tepoztlán, der indledte den nu mangeårige antropologiske æra med *community studies* i tredje verdens bondesamfund, og senere tiders kulturantropologer, der arbejder med agrare forhold og bondekultur, skylder Redfield flere af deres definitioner og arbejdsbegreber.¹⁷ Baggrunden for at Redfield, og mange andre med ham, i årene efter 1930 begyndte at rette deres opmærksomhed mod bondesamfund og bondekulturer, skyldtes i høj grad de mange kriser i den tredje verden og

den vestlige verdens politiske interesser i disse områder.

Særligt i årtierne efter 2. Verdenskrig opstod der blandt samfundsforskerne en fornyet interesse for de agrare samfunds strukturer og som en følge deraf også en interesse for de europæiske bondesamfunds historie. Den underliggende dagsorden i de antropologiske teorier var, at de skulle kunne operationaliseres til gavn for de traditionelle (tilbagestående) bondesamfunds udvikling og forandring.¹⁸ Flere antropologer udviklede ligefrem tætte, venskabelige forbindelser til deres »studieobjekter«, således at deres arbejder til tider fik en ret tendentiøs udformning. Oscar Lewis hævdede f.eks., at flere af hans bedste venner var bønder, og at det netop var hans omsorg for bønderne som individer, der drev ham til at studere deres problemer.¹⁹

I en række lande udviklede den agrare antropologi sig til en anerkendt og respekteret forskningsdisciplin, hvilket bl.a. medførte at begrebet *bondesamfund* fik en noget anden betydning end tidligere, idet man nu, takket være Redfield, begyndte at anvende begrebet som en analytisk kategorisering. Tidligere havde det blot været anvendt som en mere eller mindre upræcis og tilfældig betegnelse.²⁰ I ældre tid havde man været tilbøjelig til enten at idyllisere fortidens agrare fællesskaber, som små idylliske samfund, hvor alle kom hinanden ved og hvor man arbejdede i harmonisk samdrægtighed, eller man havde med afsæt i oplysningstidens syn på bonden, kritiseret bondesamfundenes konservatisme og udviklingsmæssige træghed. Effekten af de mange nye antropologiske arbejder blev et nyt og mere nuanceret syn på livet i verdens bondesamfund, idet man nu forsøgte at indleve sig i bondens liv og forklare hans handlemønstre og holdninger på baggrund af hans egen kognitive virkelighedsopfattelse.

Redfields bog om Tepoztlán, en lille mexicansk by ca. 30-35 km udenfor Mexico City, bærer imidlertid præg af, at også Redfield i sine yngre år havde et noget romantisk og naivt billede af bondesamfundene. Han beskrev bl.a. byen som et lille samfund, der var »relativt homogent, isoleret, velfungerende og velintegreret«, og hvis indbyggere bestod af »tilfredse og tilpassede mennesker«.²¹ Oscar Lewis udførte 15 år senere også feltstudier i Tepoztlán og han nåede frem til den stik modsatte opfattelse: Tepoztlán var overhovedet ikke noget velintegreret og konfliktløst samfund, men derimod et samfund præget af manglende samarbejdsvilje, frygt, misundelse og mistillid i de mellem menneskelige relationer. Lewis mente, at de divergerende opfattelser mellem Redfield og han selv måtte skyldes, at Redfield på forhånd havde haft en altfor romantisk opfattelse af bondelivet og derfor var skjøttet henover de fænomener, som ikke passede ind i hans »Rousseauske« opfattelse.²²

Det antropologiske skift fra studiet af primitive stammesamfund til studiet af bondesamfund i den tredje verden og Europa førte til, at der nu skabtes et bredt spektrum af forskningsfelter og en frugtbar, tværvidenskabelig diskussion mellem antropologer, etnologer, sociologer og historikere. Af de fælles anstrengelser opstod, bl.a. på baggrund af Robert Redfields, George M. Fosters og Eric R. Wolfs studier i latinamerikanske og asiatiske bondekulturer, helt nye analytiske begrebspar som *bondesamfund* og *bondekultur* (peasant society og peasant culture).

Interessant nok viste det sig hurtigt, at resultaterne fra disse arbejder i særlig grad syntes at passe på de allerede kendte strukturer i de europæiske bondesamfund.²³ Antropologen George Dalton mente ligefrem, at man kunne bruge de europæiske bonde-

samfunds udviklingshistorie til at belyse de forandringer, der skete med traditionelle bondesamfund i den tredje verden og de problemer, disse samfund stod over for,²⁴ og Robert Redfield hævdede, efter mange års studier i latinamerikansk bondekultur, at alle bondekulturer verden over syntes at stå i et slægtsmæssigt forhold til hinanden.²⁵ De indianske Maya bønder, som Redfield f.eks. selv havde studeret på nærmeste hold, mindede således mere om kinesiske bønder eller om traditionelle skandinaviske bønder, end de mindede om de primitive Maya indianere, som stadig levede i Mellemamerikas jungle. Mayabonden lignede tillige andre bønder – i andre verdensdele – mere end han lignede de af sine slægtninge, som var vokset op i byen. Dette førte bl.a. til at Redfield, på et møde for nordiske etnologer i 1953, udtalte, at »jeg vover at fremsætte idéen om bondesamfund og bondepersonlighed, som en verdensomspændende menneskelig type«.²⁶

Franskmanden René Porak var i 1943 gået så vidt, at han ligefrem påstod, at bønder udgjorde en »psykofysiologisk« race, idet han mente, at bønder verden over havde mere tilfælles end bønder og byboere indenfor det samme lands grænser. En lignende tone blev slået an af sociologen Roland Maspétiol, som mente, at det rurale liv med dets indre logik var »ophavet til en særegen psykofysiologi« blandt bønder. Disse påstande synes at hente en vis støtte i forskellige former for kilde-materiale. F.eks. kan man i et latinsk håndskrift fra det 4. århundrede finde beskrivelser af oldtidens bønder, som i et og alt svarer til antropologernes og historikernes beskrivelser af samtidige og fortidige bondesamfund,²⁷ og den gamle græker Hesiods digtcyklus *Værker og dage*, peger ligeledes mod eksistensen af en universel »bondenatur«.

Sociologen E.K.L. Francis foretog i

1945 en sammenligning mellem Hesiods bønder i oldtidens Grækenland (Boiotien) og bønder i nyere tids Europa og den tredje verden. Det førte ham til den overbevisning, at Hesiods beskrivelser af den græske bondes personlighed svarede nøje til de resultater, som også antropologerne var nået frem til i deres feltstudier. Konklusionen måtte altså blive, mente Francis, at bondekulturen var universel på tværs af tid og rum: »Analysen af »Værker og dage« afslører udbredelsen af en række specifikke træk, som peger mod eksistensen af et meget karakteristisk kulturmønster, fælles for alle bønder«.²⁸

Den umulige definition

Den nye doktrin om den globale bondestands tilsyneladende »enshed« førte til, at der i 1950'erne og 1960'erne anvendtes mange kræfter fra antropologernes side på at opstille en altomfattende analytisk definition på, hvad der kendetegnede bønder og bondekultur uafhængigt af tid og rum. Når man tager i betragtning, at denne altomfattende definition optimalt skulle omfatte europæiske bønder i det 16. og det 20. århundrede, latinamerikanske, asiatiske og afrikanske bønder i fortid og nutid m.m. uafhængigt af specifikke sociale og historiske forhold, forstår man, at en sådan generel definition endnu aldrig er blevet præsenteret! Skønt forskerne har været beskæftiget hermed i årevis, er de endnu ikke kommet frem til nogen anvendelig analytisk definition, der kan dække alle kategorier af bønder, og der er aldrig opnået nogen konsensus på området.

Dette førte bl.a. til, at George Dalton i 1972 plæderede for, at man nu burde indstille arbejdet med at skabe en sådan definition. Det var, mente Dalton, en fuldstændig absurd beskæftigelse,

så længe der fandtes så mange forskellige bondetyper kloden over, både i tid og rum, som umuligt kunne rummes i én, altomfattende »peasantry-in-general«-definition«. I stedet burde man bruge kræfterne på at undersøge bondestanden i sine forskellige udviklingsfaser og opstille en definition for hver fase. Dalton mente, at man kunne opstille tre sådanne, nemlig 1) bonden før moderniseringen, 2) bonden under moderniseringen og 3) bonden efter moderniseringen. I arbejdet med at opstille definitioner indenfor hver af disse tre faser ville det være nyttigt at vende sig mod den europæiske historie, idet man her detaljeret og kilde-nært kunne følge bondestandens udvikling fra feudalisme til kapitalisme – fra tradition til modernitet. Daltons forslag vakte noget kritik, men egentlig ikke meget. Forslaget rundsendtes til 50 forskere indenfor fagområdet, men kun de fem havde bemærkninger til Dalton, og deres kritik ramte ikke alvorligt hans pointe. Kun antropologen Eric R. Wolf, som Dalton havde kritiseret kraftigt, responderede voldsomt og hævdede, at Daltons arbejde var intetsigende og ubrugeligt.²⁹

Skønt George Dalton havde fat i en væsentlig pointe, anfægtede det ikke *peasant*-forskerne i nogen stor udstrækning. Såvel før som efter Daltons indlæg i debatten, syntes det fortsat at have været arbejdet med den altomfattende definition, der var den røde tråd i megen antropologisk og sociologisk forskning på området.

Den første forsker, der forsøgte at opstille en definition med henblik på bønder, var den amerikanske antropolog A.L. Kroeber, der nærmest *en passant* kom ind på emnet i sit monumentale oversigtsværk *Anthropology* fra 1948. Ifølge Kroeber har alle bønder, uden undtagelse, deres base på landet, men alligevel lever de med relationer til markedsbyerne. De udgør et classesegment af en større befolk-

ningsgruppe, som sædvanligvis omfatter bymæssige centrer, til tider storbyer. De udgør del-samfund med delkulturer i samfund, hvor de aldrig er den (politisk)dominerende gruppe. De er forskellige fra primitive stammefolk, idet de ikke lever isolerede, de ikke besidder politisk selvstændighed og ikke er kulturelt selvtilstrækkelige. Desuden har bøndernes lokale enheder bevaret mange kulturelle træk af deres gamle identitet og sociale integration, tilhørsforhold til jorden, kulturelle dyrkelse, provinsielle snæversynethed og traditionelle kunst.

Med definitionen sigtede Kroeber især til det 19. og 20. århundredes europæiske bønder, men ikke desto mindre er hans meget overordnede karakteristik blevet benyttet som analytisk udgangspunkt i stort set alle antropologiske arbejder og teoretiske diskussioner om bønder, der er udkommet siden da.³⁰ Definitionens meget overordnede karakteristik har dog ikke kunnet tilfredsstille de antropologiske forskere. Man har derfor forsøgt at opstille yderligere og langt mere detaljerede definitioner. Problemet var imidlertid, at man hver gang endte med at have udeladt det ene, glemt det andet og overset det tredje. Det synes derfor ikke muligt at opstille en definition, der omfatter »peasantry-in-general« nærmere, og som er bedre end Kroebers. I hvert fald ikke, hvis den skal tjene et heuristisk formål. Dalton slår da også i sit polemiske indlæg fast, at det er lige præcis sådan, det forholder sig:

»Enhver som forsøger at konstruere generaliseringer, der gælder for alle bønder, i fortid og nutid, i Europa, Asien, Latinamerika, Caribien og Mellemøsten, må nødvendigvis lade sig nøje med Kroebers definition: bondeøkonomien er baseret på landbrug, hvilket involverer en blanding af subsistensproduktion og markedsproduktion. Bonde-landsbyer er delvis selvstændige og

delvis forbundet med byer af en eller anden slags samt til større kulturelle og politiske grupperinger. Videre kan man ikke gå og stadigvæk opstille »sande« generaliseringer«. ³¹

Dalton opponerede imod det synspunkt, at det var muligt at arbejde kulturanalytisk med et generelt og altomfattende bondebegreb. Et synspunkt som bl.a. George M. Foster havde plæderet for i 1967: til forskel fra den ældre sociologis og antropologis opfattelse af begrebet *bonde* som et begreb, der refererede til feudalismen og til det specifikke sociale system i Europa i Middelalderen, så Foster og hans samtidige bønderne i et videre perspektiv – som en vigtig, samfundsmæssig type, der kun tilfældigt kunne relateres til tid og rum. Ligesom de primitive samfund, industrisamfundene og muligvis de koloniale plantagesamfund var former, indbyrdes i slægt med hinanden, og hvis definition ikke var bundet til geografiske eller historiske steder, således så antropologerne nu også bønder som mennesker, hvis livsformer havde bestemte strukturelle, økonomiske, sociale og personlighedsmæssige lighedstræk, og som derfor også kunne sammenlignes med andre basale former, uanset reference til tid og sted. ³²

Ét af hovedproblemerne for forskerne og deres ihærdige definitionsforsøg bestod i, hvorledes man analytisk skulle kategorisere de mennesker, der levede på landet, og som delte bondestandens kognitive opfattelse, men som ikke var bønder. Det kunne f.eks. dreje sig om hyrder, landhåndværkere og de latinamerikanske gauchos. Problemet med Kroebers overordnede definition bestod netop i, at den var alt for overordnet. Den tilgodeså ikke, at betegnelsen af bondekulturen som en delkultur ignorerede den omstændighed, at der også indenfor bondekulturen selv eksisterede delkulturer. ³³

Fig. 1. Robert Redfield (1897-1958). Redfield var den første amerikanske antropolog, der kastede sig over studiet af kultur i »komplekse samfund«, dvs. samfund, der adskilte sig fra de stammesamfund, som antropologien indtil da havde haft som sit klassiske arbejdsområde. Han var også den første amerikanske antropolog, der studerede bondesamfund og som forsøgte at opstille analytiske modeller, der skulle forklare forskellene mellem stammesamfund, bondesamfund og urbane samfund.

Robert Redfield og det rural-urbane kontinuum

Den kulturanthropologiske videnskabs *grand old man* indenfor bondeforskningen, Robert Redfield, forsøgte selv at overkomme disse vanskeligheder med udgangspunkt i mexicanske forhold. I bogen *Peasant Society and Culture* fra 1956 forsøger han sig med en »peasantry-in-general«-definition, hvor han også kommer ind på den senere »peasant-farmer«-debat: en bonde er en person, der har kontrol over et stykke jord, som han dyrker og hvortil han

er knyttet med traditionsmæssige og emotionelle bånd. Jorden og han er ét – de er begge dele af en helhed og en relation, der går hundreder af år tilbage i tiden. Bonden behøver ikke at besidde ejendomsretten til sin jord for at have denne holistiske opfattelse. I praksis er det nok, at han dyrker og kontrollerer den. Det er heller ikke nødvendigt, at han har et institutionaliseret forhold til f.eks. en godsejer eller til folk i markedsbyerne. Godsejeren og byboen er ikke nødvendigvis en uomgængelig del af bondekulturens væsen og karakteristika.

Redfields helt centrale temaer er bøndernes »tradition«, deres »livsstil« og relationen mellem bonde og elite, idet bønder dyrker deres jord i overensstemmelse med en »traditionel livsstil« og »skotter til, eller influeres af, de fornemme« (the gentry). Et bondesamfund kan være helt eller delvis sammensat af fæstebønder og/eller selvejerbønder, nybyggere (squatters) på overdrevet, der selv har tiltaget sig retten til deres jord, lejehusmænd osv. Dette dog vel at mærke, hvis de har så meget kontrol over deres jord, at det tillader dem at leve en traditionsbundet livsform, hvori dyrkningen af jorden er tæt forbundet med deres identitet og personlighed og hvor der ikke er tale om blotte forretningsinvesteringer, der blot skal skabe en profit i den anden ende. Landbruget repræsenterer nemlig bondens mål, ikke hans middel. Landbruget er ikke et springbrædt til noget andet og bedre, f.eks. til at tjene penge nok til at ophøre med at være bonde. Bondens landbrug udgør ikke kun hans levevej, men også hans livsform. Den type af landbrugere, der arbejder ved hjælp af investeringer, reinvesteringer og moderne forretningsprincipper, og som ser på jorden som en kapital, er ikke bønder. De er derimod *farmers* og deres livsform er ikke præget af tradition, men derimod af et brud med denne.³⁴

Redfield er her inde på den samme problematik, som senere George Dalton tog op. *Farmers* er ikke bønder, og da amerikanske og europæiske landmænd i det 20. århundrede bredt kan karakteriseres som *farmers* er det ikke muligt, at omfatte disse i en altomfattende »peasantry-in-general«-definition. Det er imidlertid tydeligt, at Redfields definition lider af de samme skavanker, som andre altomfattende definitioner. F.eks. implicerer hans definition, at bønder overalt har et emotionelt forhold til jorden, hvilket ikke er tilfældet. Antropologen Bernard Gallin har således demonstreret, at i visse områder af Kina gør dette forhold sig ikke gældende. Gallin mener i stedet, at den tilsyneladende kærlighed til jorden, som bonden nærer i visse områder af verden, snarere skal ses som en kærlighed til den eneste form for økonomisk tryghed, som bonden reelt besidder.³⁵

Redfield definerer først og fremmest bonden og bondesamfundet i kraft af kulturelle aspekter. Han anvender ikke meget tid og plads på at definere bonden i kraft af sin politiske, juridiske og erhvervs-mæssige status. At karakterisere bonden ud fra erhvervs-mæssige kriterier afviste han pure, idet en sådan definition ville inkludere mange primitive stammefolk, som ikke havde det forhold til det urbane, som Redfield især lagde vægt på i sin definition.³⁶ Redfield placerer først og fremmest bonden i en kulturel kontekst – i spændingsfeltet mellem by og land – for at udlede de karakteristika, der er særlige for bonden modsat andre befolkningsgrupper. Det afgørende punkt er her spørgsmålet om »den store« og »den lille tradition«. Redfield mener, at bondekulturen står i et nøje forhold til magthavernes, de dannedes og byboernes finkultur på den måde, at bondekulturen indgår i et tæt samspil med den mere polerede, urbane kultur. I et givet samfund eksisterer

der således en magtfuld elite, hvis kultur afspejler befolkningens måde at leve, tænke og ræsonnere på, mens der blandt de brede masser findes en mere folkelig og ureflekteret kultur. Det essentielle problem, når man skal definere *bonden* bliver derfor at klargøre, hvorledes disse to former for tradition samvirker med hinanden – hvorledes de kommunikerer med og modificerer hinanden og hvorledes de sofistikerede og de folkelige kulturer er forbundet indenfor den mere overordnede kultur, som udgør selve den pågældende civilisation:

*»I en givet civilisation er der en stor tradition forbeholdt det reflekterende mindretal, og en lille tradition for det stort set ureflekterende flertal. Den store tradition plejes i skoler og templer; den lille tradition virker i sig selv og opretholdes i de ikke bogligt dannedes dagligliv i landsbysamfundene. Filosoffens, teologens og det dannede menneskes tradition er en tradition, der bevidst plejes for at blive videregivet. Småfolks tradition bliver for det meste taget for givet og bliver sjældent udsat for nogen kritik, endsige bliver genstand for nogen former for raffinering og forbedring«.*³⁷

Det er i bestemmelsen af disse to traditioners forhold til hinanden, at man skal søge at definere bondekulturen og begrebet *bonde*.³⁸ Redfield ser med andre ord først og fremmest bonden som et kulturelt fænomen, snarere end som udtryk for en bestemt sociologisk, politisk eller økonomisk orden i en givet civilisation. Bonden som begreb eksisterer ikke i kraft af sig selv, men udelukkende i kraft af sin modstilling: bondekulturens lille tradition eksisterer i kraft af den civiliserede og polerede kulturs store tradition. Bondekulturen er nemlig ikke selvtilstrækkelig, men behøver konstant næring fra de urbane centrer. Den kræver med andre ord en anden kulturs eksistens for at kunne fortsætte med at fun-

gere.³⁹ Den logiske konklusion bliver da, som Redfield også selv fremhæver, at der ikke ville findes bønder, hvis der ikke fandtes byer. Uden byen ville bønderne blot være landbrugere, mens det begrebsmæssige indhold, der ligger i termen *bonde* implicerer det urbane og det feudale: *»Der fandtes ingen bønder før de første byer opstod – og de primitive agerdyrkere, som ikke lever i kraft af byen, er ikke bønder«.*⁴⁰

Andre *peasant*-forskere, som f.eks. Daniel Thorner, var enige med Redfield heri. *»Et bondesamfund forudsætter eksistensen af byer og en kløft imellem disse byer og landet«*, siger Thorner således i *International Encyclopedia of the Social Sciences*, men tilføjer, at denne kløft på én og samme tid skal være af politisk, økonomisk, social og kulturel art. Begrebet *bonde* skal, ifølge Thorner, anvendes som et analytisk begreb, der refererer til en helt bestemt territoriell og statslig kontekst, som implicit skal være til stede, når man taler om bønder.⁴¹

Redfields noget ensidige fokusering på bondekulturens lille tradition og dens forhold til den urbane store civilisation betyder, at han reelt negligerer den politiske, sociale og økonomiske kontekst, som Thorner her taler om. Skønt han mener, at bonden ikke kan eksistere uden byens eksistens, skyldes det ikke den statslige kontekst, hvori by og bondesamfund indgår, men alene den eksisterende kulturforskel og kulturelle sammenhæng mellem det urbane og det rurale. Fikseringen på kulturen alene betyder således, at Redfield ikke tager højde for, at bonden ikke kun skal ses i relation til byen og dens kultur, men også i relation til den juridiske, sociale og økonomiske orden, der hersker i feudale eller feudallignende stater.

Redfields teoridannelse bærer på mange områder præg af evolutionistisk tankegods, idet han placerer bondesamfundet i et udviklingsmæssigt

kontinuum mellem primitive stammer og bymennesker. Bonden står midt imellem stammesamfundet og det moderne, urbane samfund. Han besidder på den ene side mange af de egenskaber, der findes i de primitive stammesamfund, som kom før bondesamfundene, og på den anden side besidder han også egenskaber, der hidrører fra byen og dens civilisation. Bonden er således en form for overgangsfigur mellem det primitive og det civiliserede: »bonden er en type, der er lavet af primitivt materiale, men som langsomt er blevet formet om til noget andet pga. byens tilstedeværelse og dens indflydelse (...) bonden er forskellig fra den primitive i den meget væsentlige henseende, at bondens samfund kun er et del-samfund, hans samfund er ukomplet uden byen og selv ser han sin tilværelse som en verden, der omfatter byen, dens mennesker og dens produkter. Den primitive lever i kraft af sit eget selvfor-synende stammesamfund og de andre samfund, der eksisterer omkring ham, måske med forskellige sprog og kulturer, består af mennesker som han selv, idet de ikke er afhængige af byen og ikke er bundet til ham i noget komplekst system af indbyrdes relationer. I et stammesamfund handler man måske med et andet og fjernt samfund, man henter sin ægtemage dér eller bekrieger dem måske, men i en bondeby lever man derimod i kraft af institutioner og i kraft af for længst etablerede forventninger, der har deres oprindelse i byen«. ⁴²

George M. Foster og lagkagens fordeling

Antropologen George M. Foster fungerede gennem flere år som faglig sparingspartner for Redfield, idet de gensidigt kritiserede og kommenterede hinandens arbejder i diverse tidsskrifter. I en række afhandlinger fra 1950'er-

ne og 1960'erne var Foster desuden med til at levere metodiske og analytiske nybrud indenfor bondekulturforskningen. Foster fokuserede først og fremmest på en kulturel bondedefinition, og søgte efter bondens karakteristika i bondekulturen selv. Han lå således helt på linie med Redfield, idet han ikke bestræbte sig på at karakterisere bonden i form af politiske, erhvervsmæssige eller sociale typologier, men i stedet så bondekulturens karakteristika i form af dens særlige forhold til bykulturen: »For mig er forholdet mellem et landsbysamfund og de større (urbane) centre og dette forholds natur fortsat et mere meningsfuldt kriterium end beskæftigelsen«, sagde Foster f.eks. til kollegaen Oscar Lewis, der i 1961 havde kritiseret hans kulturelle bondedefinition og hævdede, at erhvervet – landbruget – måtte være det centrale i en bondedefinition. ⁴³ Hos Foster er bondekulturen imidlertid ikke en funktion af en hvilken som helst by, men derimod af en helt bestemt bytype, nemlig den før-industrielle by, således som den karakteriseres af Gideon Sjøberg. ⁴⁴

I virkeligheden var det Foster, som havde givet Redfield inspiration til begrebsparret *den lille tradition* – *den store tradition* og den indbyrdes afhængighed, som eksisterede imellem de to traditioner. Redfield havde med udgangspunkt i bogen *The Folk Culture of Yucatan* (1953) formuleret sin Folk/urban-dikotomi (senere modificeret til et folk-urban-kontinuum), men det var Foster som videreudviklede disse tanker og påpegede folkekulturens (bondekulturens) afhængighed af bykulturen. ⁴⁵ Folkekulturen optog kontinuerligt kulturelle elementer i sig, som havde været fremherskende i byerne mange år tidligere, hævdede Foster, og gav forskellige eksempler herpå. ⁴⁶ Dette inspirerede igen Redfield til at arbejde videre med sin analytiske model, hvorpå han nåede frem

til sin nu klassiske traditionsdefinition.⁴⁷

Men Foster adskilte sig fra Redfield på ét afgørende punkt: han nøjedes ikke med at konstatere, at definitionen på en bonde skulle findes i bondekulturens forhold til bykulturen, og derpå efterfølgende at bruge sine kræfter på at klarlægge denne relation. Han understregede ved flere lejligheder, at der også i de mellem menneskelige relationer, som var fremtrædende i bondesamfundene selv, kunne udledes karakteristiske træk, som kunne benyttes i en generel karakteristik af bondesamfund. Disse relationer udgjorde nemlig en funktion af bondesamfundenes kognitive orientering, hvilket betød at man, ved at analysere og beskrive disse relationer, kunne nå frem til de tankemønstre, der var særegne for bondesamfund.⁴⁸

Formelt knyttede Foster an til Kroebers berømte bondedefinition fra 1948, dér, som ovenfor nævnt, definerer bondekulturen som en delkultur og bondesamfundet som et delsamfund, hvor bønderne lever i tæt relation til markedsbyerne. Hertil føjer Foster imidlertid, at bondesamfundene repræsenterer den rurale udgave af store, klassestrukturerede, økonomisk komplekse, før-industrielle civilisationer, hvori handel, finansvæsen og specialisering er veludviklet, hvor pengeøkonomi er almindelig og hvor markedsorientering er målet for en del af producenterens bestræbelser. Byen er principielt en kilde til innovation og det er den prestige, der er forbundet med at efterligne urbane nyskabelser, der får bondesamfundene til at optage dem i sig.

Analysen af bondekulturens karakteristika består dog ikke alene i en bestemmelse af bondekulturens forhold til bykulturen, men nok så meget i de mellem menneskelige relationer i bondesamfundet selv. Foster mener således, at der i bondesamfundene eksisterer visse, karakteristiske adfærdsfor-

Fig. 2. George M. Foster, født 1913 i Iowa, USA. Professor emeritus i antropologi ved University of California, Berkeley, hvor han stadig underviser. Foster har igennem sit lange liv beklædt mange betydningsfulde stillingsposter, bl.a. som formand for The American Anthropological Association og som direktør for The Smithsonian Institution's Institute i Washington. Han har udført mange års feltarbejde i mexicanske bondesamfund og skrevet flere bøger og artikler om mexicanske bønders kultur.

mer, som ganske vist også kan findes i samfund, der ikke er bondesamfund, men som hovedregel altid eksisterer blandt bønder. Karakteristikken af disse relationer er en uomgængelig del af definitionen på bonden. Med udgangspunkt i antropologiske feltstudier, historiske arbejder og litterære værker hævder Foster, at de gennemgående træk i bondesamfundenes mellem menneskelige relationer består i mistillid, splid, fjendskab, frygt og kamp om de fåtallige ressourcer. Særligt økonomisk funderede uoverens-

stemmelser som f.eks. skænderier og processer om retten til jordstykker, fremhæves af flere skribenter som én af hovedårsagerne til de dårlige relationer mellem landsbyernes beboere.

Man vil desuden erfare siger Foster, at der i bondesamfund eksisterer et meget udtalt fjendskab mod personer, der har haft fremgang og succes. Succesrige personer er almindeligvis udsatte mål for kritik, misundelse og ondsindet sladder, og deres landsbyfæller vil derfor på den ene eller den anden måde stræbe efter deres fald. Ingen familie kan tåle at se en anden have held og fremgang uden at blive misundelige og forsøge at gøre dem skade. Folk som har erhvervet sig mistænkeligt mange goder bliver uvilkaarligt genstand for onskabsfuld kritik og bliver derfor bagtalt ved alle mulige lejligheder. Mistænksomhed er med andre ord det fænomen, der særligt karakteriserer de mellem menneskelige relationer i et bondesamfund.

Fosters pointe er, at bondelivet næppe kan siges at besidde nogen »Rousseauske« egenskaber. Derimod er det præget af intern splid, kævlerier og processer, hvilket skyldes den barske realitet, at »lagkagens størrelse er konstant« samtidig med at den almindeligvis er for lille i forhold til antallet af beboere: landsbyens ressourcer, særligt jorden, er sædvanligvis begrænset og produktionsteknikkerne, der er baserede på menneskers og dyrs trækraft, er simple og primitive, hvorfor produktionen forbliver konstant: »der findes ikke nogen kendte måder« siger Foster, »uanset hvor hårdt man arbejder, hvorpå man kan forøge sin produktion, med mindre adgang til nyt land og forbedrede teknikker er for hånden. I hver bondelandsby har traditionen omtrentligt fastsat, hvor meget en bondefamilie kan forvente som sin del af den produktive lagkage. Mere kan den ikke gøre krav på og den vogter derfor skin-

sygt over, at ikke nogen går dens »del« for nær«. Konsekvensen af denne tænkning er åbenbar: »hvis nogle af ens landsbyfæller pludselig får held og fremgang kan det logisk set kun ske på bekostning af de andre landsbybeboere. Den traditionelle opdeling af lagkagen bliver nemlig ændret, hvorved alle individers rettigheder potentielt er truede. Selv når et individ ikke kan se, at han lider som en konsekvens af andres succes, så ved han, at det må være tilfældet«. ⁴⁹

Foster udviklede senere disse overvejelser til en decideret teori – »Forestillingen om de begrænsede goder« – som fik stor indflydelse på en senere generations antropologer og etnologer. ⁵⁰ Fosters konklusion er, at der findes en bemærkelsesværdig lighed i alle bondesamfunds mellem menneskelige relationer og disse relationers mønster er igen en logisk konsekvens af de fremherskende økonomiske og demografiske faktorer i disse samfund. Bondekulturen kan med andre ord defineres ud fra disse relationer, og man må derfor forvente at finde lignende kulturelle mønstre i alle bondesamfund, hvor der er begrænset adgang til ressourcerne. ⁵¹

George Foster fremkom aldrig med nogen egentlig bondedefinition, men støttede sig først og fremmest til Kroebers meget overordnede definition. Hans egentlige, og væsentligste, bidrag til *peasant studies* var hans analyse af de mellem menneskelige relationer, »lagkage«-tænkningen og den deraf følgende opfattelse af godernes begrænsning.

Eric R. Wolf og den sociale underdog

En anden toneangivende antropolog indenfor *peasant studies* er Eric R. Wolf. Wolf udgav i 1966 bogen *Peasants*, hvori han gav sit bud på bonde-

standens karakteristika og forsøgte at levere en typologisk meget omfattende »peasantry-in-general«-definition.⁵² I modsætning til Redfield og Foster, der på baggrund af deres arbejder må placeres inden for den kulturantropologiske tradition, repræsenterer Wolf en mere politisk, økologisk og historisk orienteret retning indenfor socialantropologien. En retning, der er kraftigt inspireret af antropologen Julian Steward, som Wolf da også var »elev« af.⁵³

Wolfs hovedærinde er ikke at udrede bøndernes kulturelle karakteristika og kognitive verdensbillede, og hvorledes deres kultur adskiller sig fra ikkebønder. Snarere søger han at give et signalement af bondestandens sociale institutioner og økonomiske relationer med andre bønder, og til folk udenfor bondestanden. Han lægger desuden stor vægt på bondens politiske, institutionelle og delvis også hans erhvervs-mæssige status og definerer derfor bønder i kraft af deres erhverv, teknologiske udvikling og socialt underordnede position. Wolf følger således Julian Stewards opdeling af kultur i en »kerne« og i de deraf afledte »sekundære« faktorer.⁵⁴

I et senere arbejde – *Peasant Wars of the Twentieth Century* (1969) – definerer Wolf i modsætning til tidligere, først og fremmest bønder i kraft af deres erhverv, idet han her siger, at bønder er »befolkningsgrupper, som er eksistentielt involverede i jorddyrkning (cultivation) og som træffer autonome beslutninger med hensyn til dyrkningsarbejdet. Kategorien dækker således både fæstebønder, jordforpagtere og selvejere, så længe de blot er i en position, hvor de kan træffe relevante beslutninger om hvorledes deres afgrøder dyrkes. Kategorien dækker imidlertid ikke fiskere eller jordløse landarbejdere«.⁵⁵

Bondekulturen er en funktion af den kulturelle kerne, dér, ifølge Steward, bestod af faktorer som arbejde, res-

sourcer og teknologi med arbejdet som det vigtigste element: i et givet miljø med et givet antal ressourcer og med et givet teknologisk stade, vil implementeringen af denne teknologi på ressourcerne medføre begrænsninger i arbejds- og organisationsrytmen, og disse begrænsninger indvirker igen på det sociale system og dermed på kulturen. Kernen består her i ressourcerne, arbejdet og teknologien, mens kulturen blot er en afledt faktor heraf – og dermed sekundær i forhold hertil.⁵⁶ Hermed adskiller Wolf sig markant fra Redfield, hvorimod Foster også lagde en vis vægt på de økologiske og teknologiske ressourcer, idet disse jo var medbestemmende for den produktive »lagkages« størrelse. Men Wolf adskiller sig også fra Steward, idet han lægger vægt på de politiske institutioner og deres historiske udvikling.

Wolf vil først og fremmest opstille en definition, der adskiller primitive stammefolk fra bønder. Stammefolkene dyrker jo også jorden, men alligevel er de ikke bønder. Hvori består så forskellen? Til sit formål opstiller Wolf tre kategorier af såkaldte *fonds*, der er med til at karakterisere agerdyrkerne.

Den første af disse fonds er *udskiftningsfonden*, der hentyder til den produktion, som agerdyrkeren må have til sin rådighed for at kunne vedligeholde og forny sit produktionsudstyr. Agerdyrkeren skal ikke blot forsyne sig selv og sin husstand med minimale kalorierationer. Han skal også producere tilstrækkeligt ud over dette minimum til at skaffe tilstrækkeligt med såsæd til næste års afgrøde eller til at skaffe tilstrækkeligt med foder til bestanden af husdyr. Bondens produktion som helhed er derfor ikke noget absolut overskud, men derimod en mængde, der er bestemt for vedligeholdelse af produktionsmidlerne. Agerdyrkeren skal have tid og kræfter til at reparere sine redskaber og sin bolig, udskifte sine klæder og lignende. Den

mængde, der skal til for at udskifte hans minimumsudstyr til både produktion og forbrug er hans udskiftningsfond.⁵⁷

Den anden fond kalder Wolf *den ceremonielle fond*. Denne fond er i virkeligheden fælles for alle mennesker og forekommer i alle samfund. Alle sociale relationer er omgivet af forskellige former for ceremonier, det kan være ægteskab, dåbsritualer, begravelser m.m., og disse ceremonier skal der betales for med arbejde, varer eller penge. Hvis mennesker skal deltage i sociale relationer, bliver de derfor nødt til at oprette en fond, hvormed denne type udgifter kan dækkes. Anvendelsen af ceremoniel har med kulturel tradition at gøre, og den vil variere fra kultur til kultur. Dog vil behovet for at etablere og opretholde en ceremoniel fond alle steder føre til produktion af et overskud, der overstiger udskiftningsfonden.

Den sidste fond er *afgiftsfonden*. Denne er det beløb som medgår til betaling af skatter og afgifter. Hvor nogen udøver en effektiv overlegen magt eller domæne over en bonde, må denne producere en afgiftsfond og det er denne produktion af en afgiftsfond, der på afgørende vis adskiller bonden fra den primitive agerdyrker. Denne produktion er igen ansporet af tilstedeværelsen af en social orden, hvor nogle personer ved hjælp af magt kan kræve udbetalinger fra andre, hvilket resulterer i overførelsen af rigdom fra en del af befolkningen til en anden. Bondens tab er magthaverens gevinst, idet den afgiftsfond der fremskaffes af bonden, er en del af den magtfond, som herskerne kan trække på.

Disse tre fonds er med til at karakterisere bonden i almindelighed, men det er dog særligt afgiftsfonden, der adskiller ham fra »den vilde« og primitive agerdyrker. I forhold til bondens sociale status i samfundet er afgiftsfonden særdeles væsentlig, idet det er

denne fonds sociale funktion, der konstituerer bonden som en social *underdog* i forhold til ikke-bønder. En social position, der synes at være et generelt træk ved alle førmoderne bønder, mens en lignende underordnet status ikke eksisterer i primitive stammesamfund.

Men der er endnu en faktor, der er bestemmende for, hvornår man kan tale om bønder, og hvornår man kan tale om primitive agerdyrkere. Denne faktor er staten. Det er nemlig, siger Wolf, eksistensen af den udøvende magt, som danner grundlaget for sondringen mellem det primitive og det civiliserede. Det er ikke byen, men staten, der skal ses som det afgørende kriterium for civilisation, og det er fremkomsten af en statsdannelse, der markerer overgangen fra fødevareproducenter i almindelighed til bønder. Kun når en agerdyrker er integreret i et samfund med en stat – dvs. når agerdyrkeren bliver genstand for krav og sanktioner fra magthaverne uden for hans sociale lag – kan man med rimelighed tale om bønder.

Bondens behov – dvs. nødvendigheden af at vedligeholde et kalorieminimum, en udskiftningsfond og en ceremoniel fond – vil ofte være i konflikt med de krav, der påtvinges ham af de udenforstående – af magthaverne. Afgiftsfonden er jo med til at reducere såvel udskiftningsfonden som den ceremonielle fond. Da Wolf definerer bondesamfundet i kraft af dets underordnede forhold til magthaverne mener han derfor, at en naturlig følge heraf er, at bonden er tvunget til at opretholde en balance mellem sine egne krav og den udenforståendes krav, og at han derfor er udsat for spændinger, der opstår under hans kamp for at opretholde balancen. Den udenforstående ser nemlig først og fremmest bonden som en kilde til arbejde og varer, hvormed han kan øge sin magtfond, mens bonden på samme tid er forret-

ningsmand og overhoved i en husholdning. Hans ejendom er både en økonomisk enhed og et hjem på én og samme gang.⁵⁸

Wolf opstiller herpå forskellige »økotyper« af bønder, hvoraf der findes to overordnede typer, den palæotekniske og den neotekniske økotype. Disse to typer kan igen underopdeles i andre og flere økotyper. Den palæotekniske økotype er karakteriseret ved anvendelsen af mennesker og dyr til arbejdet, mens den neotekniske er karakteriseret ved en tiltagende afhængighed af den energi, der leveres af brændstoffer og den viden, der leveres af videnskaben. Det traditionelle europæiske bondelandbrug placerer Wolf indenfor den palæotekniske økotype i undergruppen »korttids braksystemer«. Denne undergruppe kan igen opdeles i to økotyper, nemlig middelhavsøkotypen og den transalpine økotype. Den første type eksisterer syd for alperne, mens den anden findes nord herfor. Den europæiske bonde gennemløber imidlertid i løbet af 1800-tallet en udvikling fra den palæotekniske til den neotekniske økotype.⁵⁹ Kendetegnende for den neotekniske økotype er tendensen til at producere afgrøder, som ikke nødvendigvis forbruges af agerdyrkeren selv, men som sælges på markedet, hvorved indtægten herfra danner grundlaget for bondens forskellige fonde.⁶⁰ Modstillingen mellem palæotekniske og neotekniske økotyper modsvarer således den ellers almindeligt anvendte »peasant/farmer«-dikotomi, som Wolf ikke benytter sig af.

Wolf gennemgår tillige forskellige variationer over domæner (det patrimoniale, det præbendale og det merkantile domæne), socialiseringsteknikker i bondesamfundet, arvemønstre og ideologier, hvilket jeg dog ikke vil komme yderligere ind på her. Wolfs brede definition har modtaget flere former for kritik, som alle »peasantry-in-general«-definitioner, og særligt George

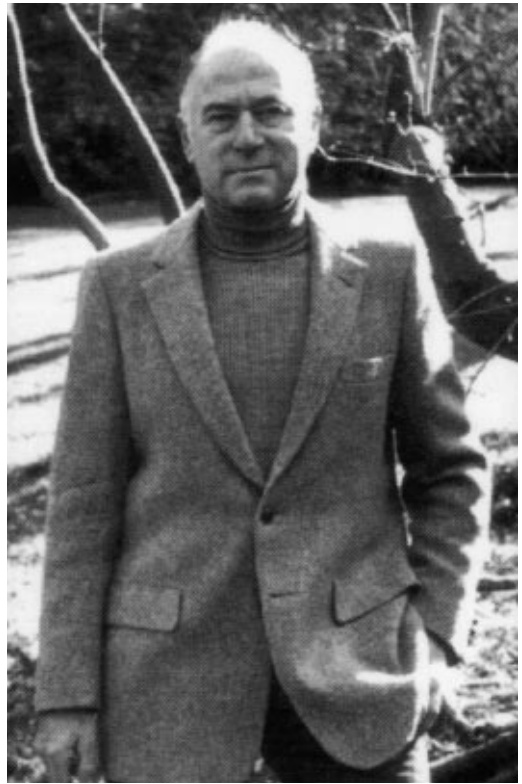

Fig. 3. Eric R. Wolf (1923-99). Wolf var, sammen med den jævnaldrende kollega, Sidney W. Mintz blevet trænet under antropologen Julian Steward, der er kendt som skaberen af den økologiske antropologi. Wolf og Mintz arbejdede under Stewards ledelse i Costa Rica, hvor de udførte feltarbejde i overensstemmelse med det af Steward fastsatte program. De opdagede imidlertid hurtigt, at de økologiske forhold alene ikke kunne forklare de varierende kulturformer, som de fandt i Costa Ricas bondeland. Ved siden af de økologiske forhold måtte også de specifikke historiske og statslige forhold inddrages i analysen. Herved lagde de grunden til den historisk orienterede antropologi inden for peasant studies.

Dalton har været ude med kniven i sit føromtalt indlæg.⁶¹ På den anden side har Wolf også høstet anerkendelse for at være den første socialantropolog, der forsøgte at opstille generelle typologier, og som derfor var med til at inspirere en hel generation af forskere, herunder Dalton selv.⁶²

I forbindelse med studiet af fortidens europæiske bondesamfund leverer Wolf nogle brugbare analytiske

redskaber, der kan medvirke til at forklare og belyse europæiske bønders såkaldte traditionelle handlemåde. Hans opdeling af bondens produktion i fods og hans beskrivelse af kampen for at opretholde balancen herimellem, som igen fører til tilbageholdenhed overfor nyskabelser er interessant, når den sammenholdes med den store reformperiode i Europa fra omkring 1770-1850. Årsagen til de europæiske bønders påståede konservatisme og træghed kan jo muligvis tilskrives den sociale opdeling af gårdens produktion i fods.

Forskellen mellem Wolfs institutionelle og socialt og teknologisk differentierede definition og Redfields og Fosters kulturelt baserede definitioner er åbenbar. Ingen af dem kan imidlertid, efter min mening, stå alene. Wolf udelader det meget betydningsfulde kulturelle kompleks, som Redfield lagde så stor vægt på og han berører slet ikke de mellem menneskelige relationer, som Foster fandt så afgørende. Til gengæld inddrager han de erhvervs-mæssige, socioøkonomiske og politiske elementer, som er så hårdt savnet i Redfields og Fosters rent kulturalistiske definitioner. Det forekommer indlysende, at disse forskellige aspekter må integreres og beskrives kontekstuel, hvis de skal være nogenlunde dækkende. Netop dette har den polsk-britiske sociolog Teodor Shanin forsøgt.

Teodor Shanin og bondesamfundets gestalt

I udgangspunktet definerer Shanin bonden som en agrikulturel producent dér, ved hjælp af simple redskaber og familiens samarbejde, overvejende arbejder for at sikre sin egen og sin families underhold samt for at opfylde de forpligtelser, han har til de økonomiske og politiske magthavere. I lighed med Wolf, men i modsætning til Red-

field og Foster, inddrager Shanin altså her direkte magthaverne som en del af definitionen og som en del af det typiske og klassisk-universelle bondesamfund. Definitionen er, indrømmer Shanin, dog alt for simpel til at kunne finde anvendelse som analytisk arbejdsredskab.

Han har derfor udarbejdet fire underkategorier, der alle er med til at karakterisere bonden som social aktør og som alle er indbyrdes afhængige og uadskillige: 1) bondegården/slægtsgården, 2) landbruget, 3) landsbyen og 4) landsbyens kultur og det sociale system, hvori bonden lever og virker:

1) Bondefamiliens gård skal betragtes som den basale enhed i bondesamfundets sociale organisation. Bonden og hans familie udfører det arbejde, der er nødvendigt for at drive gården og det er gården, der i det store og hele dækker bondefamiliens behov og tilvejebringer det økonomiske afkast, som skal bruges til at dække familiens økonomiske forpligtelser. Gården er imidlertid ikke fuldstændig selvforsynende og uafhængig, men indgår derimod i en konstant relation til det omgivende samfund. Bønderne er involveret i en kontinuerlig byttehandel med folk udenfor bondestanden med hensyn til varer og arbejdskraft. På den anden side er alle bondens økonomiske aktiviteter tæt forbundet med hans familiemæssige relationer, og hans overlevelsesstrategier og udnyttelse af naturens ressourcer sker på baggrund af en familiær arbejdsdeling og med udgangspunkt i familiens basale behov for konsumtion. Gården repræsenterer hans ejendoms hovedenhed og er udgangspunktet for hans produktion, konsumtion, velfærd, social reproduktion, identitet, prestige og socialiseringsgrad. På gården underordner det enkelte individ sig i forhold til helheden og man indgår i en formaliseret rolle under den patriarkalske autoritet – gårdbesidderen og husbonden.

2) Bondens landbrug udgør en traditionelt defineret kombination af arbejdsopgaver, der udføres på et relativt lavt specialiseringsniveau, og hvortil der er knyttet en uformel og familiebaseret oplæring i bondeerhvervet for de yngre generationer. Den omgivende natur udøver en stor indflydelse på landbruget og har umådelig betydning for levebrødet i denne lille produktionsenhed med begrænsede ressourcer til sin rådighed. Det er naturen, der definerer gårdens arbejds- og livsrytme, og naturens cykliske forløb influerer dybt på bondefamiliens daglige liv. De store familiebegivenheder som bryllup, barnedåb og begravelser reflekteres i gårdens dynamik, mens en mislykket høst eller kvægpest på den anden side kan føre til bondefamiliens totale udslættelse. De centrale kræfter i gårdens produktion er jorden og bondefamiliens arbejdskraft, idet det er her igennem, at familiens sociale status i landsbyen eller lokalsamfundet slås fast.

3) Tilværelsen i en landsby eller i et lille *community* udgør den klassiske og karakteristiske ramme for bøndernes daglige liv. Det er i landsbyen, at langt de fleste af bondens behov for socialt liv og social reproduktion bliver tilgodeset. Landsbyens karakteristiske og ensartede boligtyper, karakteristiske former for sociale netværk og bevidsthed forbinder og skaber en indbyrdes afhængighed. Bøndernes kulturelle træk, forstået som de socialt bestemte normer og forestillinger, udviser typisk tegn på traditionelle og konforme handlemåders forrang: retfærdiggørelsen af visse typer af handlemåder sker med henvisning til hidtidige erfaringer og fællesskabets vilje. Andre kulturelle særtræk er specielle regler for arv af fast ejendom, for solidaritet, regler for hvornår man ekskluderes af fællesskabet osv. Bondekulturen både reflekterer og forstærker det lille fællesskabs karakteristika og erfaringer

ved hjælp af den manglende anonymitet, der hersker i et lille samfund, de personlige og daglige relationer med andre, den strenge normative kontrol og den fælles erfaringsbaggrund, som man har erhvervet ved at være opvokset i identiske fysiske og sociale miljøer. Disse særegenheder skaber desuden en bestemt, ofte fjendtlig eller mistænksom, holdning til fremmede – til folk udenfor bondesamfundet – eller endda til folk fra nabolandsbyerne.⁶³

4) I det sociale system, hvori bonden indgår med folk udenfor bondestanden – f.eks. godsejere, administratorer og bymennesker – er han altid blevet holdt på solid afstand af magtens sociale kilder. Socialt betraget domineres bonden som hovedregel af folk, der ikke selv er bønder. Bondens politiske underkuelse er tæt forbundet med hans kulturelle underkastelse og den økonomiske udbytning, som han er genstand for i form af skatter, leje, hoveri, jordrente og betingelser for handel, der aldrig synes at begunstige ham. Den kulturelle og sociale underkastelse har fra bondens side medført talrige forsøg på at udøve selvforsvar og modtræk ved hjælp af *de svages våben* (*weapons of the weak*). Disse *våben* består i økonomisk sabotage, undvigelse, boycott og lignende. Til andre tider i form af større opstande og revolter, der har forvandlet fredelige og tilbagestående bønder til en mægtig revolutionær kraft.

De fire ovennævnte karakteristika (slægtsgården, landbruget, landsbyen og landsbyens kultur/socialt system) udgør ikke kun en serie karakteristiske kendetegn, men er også indbyrdes forbundne og funktionelt afhængige af hinanden. De skal behandles som en analytisk helhed – Shanin kalder det en »gestalt« – hvis enkelte elementer forstærker hinanden. Fjernes et vilkårligt element af disse karakteristika, vil hver enkelt af de andre kompo-

nenter også ændre sig. I den sidste ende er det dog slægtsgården/bondegården, der repræsenterer den mest signifikante karakteristik af bonden som begreb.⁶⁴

Shanins firepunkts-model fremtræder umiddelbart som en »peasantry-in-general«-definition med en relativ høj dækningsgrad, der implicerer såvel sociale, økonomiske som kulturelle faktorer. Afgørende for Shanin er bondens erhverv og hans forhold til magthaverne, hans position som *underdog*, den familiebaseede husholdningsøkonomi og den specielle kultur, som landsbymiljøet skaber og det sociale system, der affødes af de tre første punkter. Ved et nærmere eftersyn finder man imidlertid også huller i Shanins definition. F.eks. forudsættes det, at bondekulturen er homogen, mens talrige studier viser, at den faktisk er yderst heterogen. Som antropologen Sidney W. Mintz udtrykker det: »*lige som der i et lighedssamfund findes nogle, der er mere lige end andre, så findes der også i et bondesamfund nogle bønder, som er mere »bondske« end andre*«. ⁶⁵ Definitionen lider desuden af den svaghed, at den ikke omfatter alle landboere, men udelukkende de jordbrugende bønder. Dette er Shanin selv på det rene med, og han opstiller derfor yderligere en typologi omfattende de såkaldt »*analytisk marginale grupperinger*«, som ikke kan rummes i den overordnede definition. De analytisk marginale grupper består af personer, der ikke er bønder, men som på den anden side deler kultur og kognitiv orientering med bønderne i landsbyen. Disse grupper udgøres af 1) landarbejdere, 2) ikke-bønder med bopæl på landet eller i landsbyen, 3) folk i grænseområderne og 4) frihedselskende, bevæbnede bønder.

1) Landarbejderne er ikke jordbesiddere og ejer ikke nogen familiegård, selvom de måske har et lille stykke jord, de kan dyrke. De skaffer den

største del af deres udkomme ved at arbejde på de store godser (som f.eks. de sydeuropæiske *latifundia*). 2) Ikke-bønderne med bopæl i landsbyen ernærer sig ved hjælp af håndværk eller handel. De deler fysiske omgivelser med bonden, har ofte lidt jord og deler kulturel horisont med bonden. 3) Folk i grænseområderne er personer, som f.eks. de latinamerikanske *gauchos*, hvis kultur er både speciel og meget individualistisk, og som derfor adskiller sig meget fra den fællesskabsprægede bondekultur i landsbyen. Jordbrugerne i de syd- og østeuropæiske »*agrotowns*« kan også placeres i denne kategori.⁶⁶ Endelig er der 4) de frihedselskende, bevæbnede bønder, som igennem historien har været i stand til at forsvare sig selv og deres familier i de uvejsomme grænseområder, hvor de har haft deres bopæl. I perioder med krigstrusler og trusler om overgreb er de flygtet op i bjergene eller ind i skovene for at undgå den dominans og undertrykkelse, som forskellige adelsgrupper til tider har truet dem med. I det uvejsomme terræn har de oprettholdt deres frie og selvstændige liv på egne betingelser. Som eksempler kan nævnes svejtsiske bønder,⁶⁷ kosakkerne i Rusland og kurderne i Mellemøsten.⁶⁸

De paradoksale bønder

Redfield, Foster, Wolf og Shanin repræsenterer, således som det er fremgået af det foregående, fire forskellige retninger indenfor *peasant studies*: Redfield lægger i sin definition først og fremmest vægt på den kulturelle dimension, idet han betragter bonden som en kulturel modstilling til »de fine« – f.eks. adel og højere borgerskab. »*Bondesamfundets kultur*, siger han, *er ikke autonom, men derimod et aspekt eller en dimension af den civilisation, hvorfra den er en del*«. ⁶⁹ Begrebet bonde

er for Redfield fundamentalt set en kulturel status, hvis mest distinktive træk ligger i bondens verdensanskuelse, i hans værdier og i hans livsstil. Træk som igen skal ses på baggrund af »de fines« kultur og i relation hertil. Først ved at betragte bondens kultur i modsætning til finkulturen bliver det muligt, at udskille bondekulturens særegenheder og definere den i forhold til andre former for kultur.

Heri er Foster ikke uenig, men på den anden side mener han ikke, at denne forklaring er fyldestgørende nok. Bondesamfundet kan ikke udelukkende karakteriseres på baggrund af dets relation til det urbane. Man må også se på de mellem menneskelige relationer og adfærdsformer, der er gængse i bondesamfundene og derpå konfrontere dem med de urbane samfunds tilsvarende relationer. Herved bliver det muligt at analysere sig frem til, hvilke adfærdsformer, der er specifikke for bondesamfundene og dermed også for bondekulturen. Hvor definitionen hos Redfield først og fremmest drejer sig om et ruralt-urbant kontinuum, bliver det hos Foster først og fremmest et spørgsmål om menneskelig og psykologisk adfærd, der ikke er at finde i et kontinuum mellem land og by, men snarere i en klassisk land/by-dikotomi.

I kontrast hertil står Eric R. Wolf, der lægger vægt på de økologiske, teknologiske, institutionelle (politiske) og økonomiske vilkår, som bonden er underlagt. I denne udlægning er bondestanden først og fremmest et horisontalt segment i en civilisation bestående af flere forskellige segmenter, og bondestanden kan stort set defineres ud fra sine medlemmers økonomiske aktiviteter og grad af politisk underkastelse. Når bonden f.eks. sælger sine afgrøder, gør han dette for at imødekomme dagligdagens nødvendige behov og for at opretholde en etableret status. Han gør det ikke, som farmere, for at erhverve en profit, der kan

geninvesteres. For Wolf er begrebet *bonde* primært en betegnelse for en politisk og erhvervsmæssig status, hvoraf man blot kan aflede en mere eller mindre tilfældig karakteristisk livsstil. De afgørende, definatoriske faktorer ligger indenfor aspekter som teknologi, jordens anvendelse, ejendomsbesiddelse og handel, og hovedaksen i forholdet mellem bønder og ikke-bønder skal ikke findes i kontrasten mellem det folkelige og det sofistikerede, som hos Redfield, i forskelle på mellem menneskelige relationer og »lagkagetænkning« som hos Foster, men derimod i forholdet mellem agrikulturelle producenter og godsejere, embedsmænd, forretningsmænd eller lønarbejdere.

Shanin repræsenterer en variant, der ligger mellem Redfield (men ikke Foster) og Wolf, idet han lægger vægt på både politiske, kulturelle og socio-økonomiske aspekter. I lighed med Wolf inddrager Shanin magthaverne som en nødvendig del af bondesamfundets og bondekulturens karakteristika og understreger i sin models fjerde punkt, at bondens relation til de politiske og økonomiske magthavere, og den underkastelse der følger heraf, er en vigtig bestanddel af et bondesamfunds karakteristika. Men, siger Shanin også, den er ikke vigtigere end de tre øvrige punkter og kan ikke stå alene. Det er altså hverken det sociale, det kulturelle, det økonomiske eller det juridiske aspekt, der er det vigtigste i en »peasantry-in-general«-definition, men derimod konstateringen af, at bondesamfundet og dets kultur er et resultat af en vekselvirkning mellem disse fire aspekter. Shanin vil dermed ikke vide af Julian Stewards opdeling af kultur i »kerner« og »sekundære« faktorer og dermed heller ikke af Wolfs implicite skelnen herimellem.

Shanins understregning af, at også det rent politiske eller juridiske aspekt af begrebet *bonde* er væsent-

ligt, har han ikke alene tilfælles med Wolf, men også med kulturgeografen Daniel Thorner og sinologen Karl Wittfogel, der i 1957 udgav en meget omtalt bog med titlen *Oriental Despotism*. I denne bog lancerer Wittfogel det synspunkt, at begrebet *bonde* bør ses som en betegnelse for en politisk status. Man kan kun forstå og definere, hvad en bonde er, hvis man placerer begrebet i sin rette politiske kontekst og underkaster de traditionelle, feudale staters organisation en grundig analyse. I Wittfogels perspektiv bliver det bondens afhængighed af forhold udenfor bondesamfundet, som bliver afgørende. Det er bondens politiske forpligtelser overfor godsejeren, bureaukraten, præsten eller kongen, der reelt bestemmer hans sociale, økonomiske og kulturelle position i et givet samfund, og det er statsbygningens juridiske rammer, som grundlæggende definerer hans status. Bonden betragtes på denne måde ikke som en modstilling til de mere sofistikerede eller til folk i andre erhverv, men til de grupper i samfundet, som han skylder lydighed, afgifter og forpligtelser.⁷⁰

Talrige kultur- og socialantropologer, agrarsociologer og økonomer har i årenes løb arbejdet med at opstille »Peasantry-in-general«-definitioner, og en gennemgang af disse forsøg vil være nærmest uendelig og desuden ret formålsløs. Ingen har endnu kunnet opstille en analytisk holdbar definition, der rummer alle facetter af bondetyper og bønders liv uafhængigt af tid og sted. Jeg er derfor enig med George Dalton i hans kritik af Sisyfos-arbejdet med at opstille brede definitioner, når han hævder, at der næppe nogensinde vil opnås konsensus på området. Bondedefinitioner er, som kulturdefinitioner og »community«-definitioner, á priori dømt til at afføde polemik og uenighed forskerne imellem.

Den engelske middelalderhistoriker Rodney Hilton har da også sagt, at de-

initioner, der skal omfatte alle bønder, reelt vil blive så brede, at de vil være helt uanvendelige: »*Bønder var primære producenter i oldtidens, middelalderens og den moderne tids civilisationer og de udfylder stadig denne rolle i mange nutidige samfund, som ikke er blevet industrialiserede. Det må derfor formodes, at definitionen på denne klasse vil være så bred, at den kun vil være til ringe nytte som redskab for historisk eller sociologisk analyse. Det må endvidere antages, at måden at producere fødevarer på, selv i Europa, er så varieret, at den næppe kan varetages af mennesker med tilstrækkeligt mange fælles karakteristika til, at de kan identificeres som medlemmer af én og samme klasse*«. På den anden side må Hilton dog medgive, at det ikke desto mindre kan konstateres, »*at en sådan klasse med fælles karakteristika, der på den ene side adskiller dem fra primitive samlere og nomader og på den anden fra kapitalister, kollektivfarmere og lønarbejdere indenfor landbruget, har eksisteret igennem en meget lang tidsperiode, i mange forskellige lande og i stater med højst forskellige politiske systemer*«. Problemet er med andre ord både meget abstrakt, meget konkret – og temmelig paradoksalt.⁷¹

Antropologi og landbohistorie

Ovenstående gør det klart, at det ikke er ligegyldigt, hvordan man anvender begrebet *bonde* indenfor den samfundsvidenskabelige forskning og den tydeliggør også, hvorfor f.eks. landbo- og landbrugshistorikerne generelt har haft svært ved at kommunikere med de agrare antropologer og sociologer. Indenfor den historiske landboforskning, såvel i Danmark som i andre lande, er man ikke vant til at anvende begrebet *bonde* som en analytisk størrelse. Snarere er det en betegnelse der

bruges bredt, og i flæng, og ikke nødvendigvis forbindes med det at være traditionalist.

»Bonde betyder én, der bor« sagde dansk landbohistories nestor, Fridlev Skrubbeltrang, i sin tid,⁷² og samme, noget indholdstynede definition, kan genfindes i *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*. Her defineres begrebet *bonde* ikke i kraft af sociologiske eller antropologiske distinktioner, men derimod i kraft af redegørelser for bondestandens historie. Hermed bliver man nok klogere på den historiske udvikling, men bestemt ikke på hvad bondebegrebet sigter til: hverken i antropologisk, sociologisk eller historisk forstand.⁷³ Som Århushistorikeren Steen Busck anfører i sin gennemgang af dansk landbohistorie fra 1997, så synes danske landbohistorikere ikke at kende meget til den samfundsvidenskabelige debat på området: »Selv ikke gamle fundamentale begrebspar som »peasant-farmer« og »traditional-modern« siger Busck, »synes danske landbohistorikere at have opdaget. Antropologer som Thomas Højrup og sidst Palle O. Christiansen i disputatsen *A Manorial World kan gennemføre begrebsdiskussioner og teoretisk styrede landbohistoriske undersøgelser uden at landbohistorikerne så meget som løfter et øjenbryn*«. ⁷⁴

Buscks påstand blev faktisk bekræftet så sent som sidste år, da historikeren Erik Helmer Pedersen i dette tidskrift netop demonstrerede landbohistorikernes manglende kendskab til det kulturhistoriske og antropologiske felt i sin gennemgang af den nyere landbohistorie. Helmer Pedersen indrømmede således uden blusel, at han ikke var faglig kompetent til at bedømme etnologernes forskningsindsats, og derfor var Palle O. Christiansens nyskabende disputats om danske landboforhold da heller ikke medtaget i den historiografiske gennemgang af dansk landbohistorie.⁷⁵

Europæisk etnologi

På dansk grund er det først og fremmest etnologerne, der har beskæftiget sig med bondesamfund og bondekultur på en måde, som nærmer sig den angelsaksiske antropologi. Men etnologiens udgangspunkt har da også været et andet end landbohistoriens, idet fagets eksistens reelt er et resultat af den indsamling af folkeminder, som fandt sted i slutningen af det 19. og begyndelsen af det 20. århundrede. Denne indsamling blev senere professionaliseret, hvilket bl.a. udmøntede sig i oprettelsen af Institut for Folke-mindevidenskab og Institut for europæisk Folkelivsforskning ved Københavns Universitet. Arbejdet med folkeminder og folkekultur blev her sat i system, og særligt under Axel Steensbergs kyndige ledelse på Nationalmuseet og i hans tid som professor i »materiel folkekultur« (senere europæisk etnologi) udviklede den danske etnologi sin egen faglige identitet.

Den ældre etnologis forskningsobjekt par excellence var bondekulturen, og det var ikke tilfældigt, at netop Troels-Lund, H.F. Feilberg og Bernhard Olsen gjorde deres vigtigste pionerarbejder i det selvsamme årti (1880'erne), som dansk landbrug undergik en hastig forvandling, hvor bl.a. opbygningen af andelsmejerier gjorde sit til at nedbryde den gamle bondeidentitet. Det var med andre ord i årtiet, hvor bonden for alvor begyndte at blive »moderne«, at bonden blev et forskningsobjekt og hans fortid et historisk studium værd.⁷⁶

Axel Steensbergs tid som professor var præget af specialiserede detailstudier, ikke mindst Steensbergs egne om landbrugsredskaberne og deres brug, men det var dog også under hans ledelse, at efterfølgeren til Troels-Lunds store værk, *Dagligt liv i Norden i det 16. Aarhundrede*, så dagens lys. I 1963-64 udkom således første del af

Dagligt liv i Danmark, hvis første to bind omhandlede perioden 19.-20. århundrede, hvorpå fulgte to bind om det 17. og 18. århundrede i 1969 og 1971. Hvert bind var opdelt i sagligt afgrænsede kapitler: hus og hjem, klædedragt og fødevarer osv. Blandt forfatterne var flere af Steensbergs egne elever og man kan sige, at værket den dag i dag står som et monument over, hvad faget »materiel folkekultur« repræsenterede i 1960'erne.

Efter Steensbergs afgang i 1969 skiftede faget gradvis kurs fra det praktiske og materielt orienterede til en mere teoretisk styret forskning. Dette skete bl.a. under indtryk af den angelsaksiske antropologi, der i løbet af 1950'erne og 1960'erne holdt sit indtog i Sverige, og som nu også vandt indpas i Danmark. Steensbergs afløser som professor, Bjarne Stoklund, advarede ganske vist i sin tiltrædelsesforelæsning mod de nye, »farlige« tendenser i antropologien og advokerede for, at man skulle bibeholde den nordiske, historisk-geografiske etnologi, der var nærmere beslægtet med tysk etnografi end med angelsaksisk antropologi.⁷⁷

Robert Redfield havde i 1950'erne holdt en række forelæsninger i Uppsala, og med inspiration herfra begyndte flere svenske etnologer at skifte orientering mod en mere teoretisk styret (gerne funktionalistisk) forskning. Redfields teoretiske overvejelser om bondekulturens universalitet, som bl.a. resulterede i bøgerne *The little Community* og *Peasant Society and Culture* (1956) førte bl.a. til, at de amerikanske antropologer begyndte at udføre *community studies* blandt fiskere og bønder i Europa, og snart fulgte europæerne selv efter. Stoklund mente, at den angelsaksiske drejning indenfor etnologien betød, at fagets traditionelle metoder risikerede at blive glemt, og det kunne man ikke være tjent med.⁷⁸

De amerikanske antropologers forsk-

ningstogter på europæisk territorium kom imidlertid ikke til at omfatte de skandinaviske lande, hvor det gamle bondeliv ikke længere eksisterede og derfor kun kunne studeres i arkiver og på museer. Desuden fandtes der jo allerede en tradition for etnografisk forskning i Norden, en slags »hjemmestrikket regional antropologi« som etnologen Orvar Löfgren har kaldt det. Det var derfor begrænset, hvor meget nyt antropologisk »land«, der kunne brydes i Skandinavien. I stedet kastede man sig over Middelhavsområdet, alperne og de britiske øer, særligt Irland og Skotland, hvor levninger af en traditionel kultur stadig mentes at kunne findes.⁷⁹

1960'ernes nyorientering indenfor etnologien førte bl.a. til, at det foretrukne studium nu blev lokalsamfundet (the little community), og mens man tidligere udelukkende havde arbejdet med historisk rekonstruktion, skiftedes der nu fokus til studiet af samtiden. Herved ønskede man at gøre etnologien mere anvendelig – mere samfundsrelevant.⁸⁰ Et godt eksempel herpå er den forskningsrapport, som Landsbykommissionen udgav i 1980. Heri forsøger etnologerne Palle O. Christiansen og Gudrun Gormsen at give et signalement af nutidens livsformer i fem danske landsbyer, og undersøgelsen skulle bl.a. levere et bedre grundlag for fremtidig planlægning af aktiviteter og byggeri i landsbymiljøerne: hvordan kunne en udbygning af en landsby socialt set lykkes og hvordan undgik man sovebyer o.s.v.⁸¹

Siden har mange etnologiske arbejder om danske lokalsamfund og bondesamfund set dagens lys, og mens man i 1960'erne var tilbøjelige til at studere samtiden med baggrund i funktionalistisk tankegods, så har man siden genoptaget den historiske rekonstruktion og indarbejdet denne i samtidsanalysen. Det seneste eksempel

herpå er etnologen Palle O. Christiansens disputats om Giesegård fra 1996.⁸²

Man kan med god ret stille sig selv det rimelige spørgsmål, om det for en dansk landbohistoriker i det hele taget er forsvarligt at benytte empiri fra eksempelvis mexicanske bønders liv i det 20. århundrede til direkte komparationer med traditionelle europæiske bønders liv i det 18. og 19. århundrede. Man må jo være opmærksom på, at bønder, som bl.a. Wittfogel, Wolf og Shanin har hævdet, ikke eksisterer i et politisk tomrum, men derimod agerer indenfor rammerne af et givet politisk system. Dette politiske system vil igen være med til at definere de bønder, juridisk, socialt og kulturelt, der lever indenfor rammerne af det pågældende system.

Den britiske geograf John Langton har desuden gjort opmærksom på, at det abstrakte antropologiske bondebegreb, som opererer med en overordnet og entydig produktionsmåde, social organisation og kulturel udtryksform blandt bønder er mere end tvivlsomt, når det anvendes på europæiske forhold. De overordnede og bestemmende karakteristika, som antropologerne tillægger traditionelle bønder, kan ganske vist genfindes i mange europæiske bondesamfund, men de er på den anden side ikke fyldestgørende. Tværtimod har europæiske bønder igennem historien udviklet så mange divergerende måder at organisere sig på, at de antropologiske bondedefinitioner slet ikke slår til:

Europas bønder boede til tider i byer og ikke i landområder, deres produktion var ikke udelukkende subsistensproduktion, men kunne også bestå i håndværk og handel. De boede ikke udelukkende i selvforsynende hushold, men ofte i specialiserede enheder indenfor et højt udviklet markedssystem, og de var ikke entydigt bundet til den jord, hvorpå de var født, men i

høj grad fysisk mobile. Deres fællesskaber var ikke entydigt harmoniske og konfliktløse, men derimod præget af strid og individualisme. De var ikke ubetinget konsolideret i et familiært slægtssystem, der gjorde det tvingende nødvendigt for dem at støtte alle familiens medlemmer og sikre familiens overlevelse over generationerne. De var tværtimod ofte på vagt over for hinanden og yderst opsatte på at få deres del af kagen. De var ikke entydigt konservative, men også til tider forbløffende innovative og deres handlemåder var ikke nødvendigvis dikteret af tradition og rigid tilpasning, men derimod præget af vilje og beslutsomhed til forandring. De var heller ikke nødvendigvis politisk magtesløse, men derimod i stand til at udnytte deres godsejere og endog i stand til at vælte regeringer.⁸³

Med dette in mente må det være relevant at betvivle mulighederne for at opstille universelle og generelle bondedefinitioner. På den anden side kan de mange antropologiske undersøgelser af bondesamfund i den tredje verden imidlertid være med til at åbne vore øjne for problemstillinger, som vi ellers ikke ville have været opmærksomme på. Det ville således være en stor gevinst for dansk landbohistorie, hvis historikerne også begyndte at stille spørgsmål af mere kulturel art, når de forsøgte at forklare forandringer i landbosamfundet. F.eks. ville den noget trivielle debat om, hvem der tog initiativ til udskiftningen i slutningen af 1700-årene sikkert blive mere kvalificeret, hvis man tog bondekulturen og de traditionelle bønders kognitive orientering i ed, før man bramfrit udtalte sig om bondens innovationsiver og parathed til omstilling. At hævde, at danske fæstegårdmænd generelt var initiativtagere til den teknologiske revolution som udskiftningen var, er nemlig i direkte modstrid med al antropologisk forskning på området.

Fremtidens landbohistorie

Frem til 1970'erne var de forskellige retninger inden for *peasant studies* meget lidt fagoverskridende. *Peasant Studies* var først og fremmest en (angelsaksisk) antropologisk og sociologisk arbejdsgren, hvilket f.eks. afspejles af, at den første antologi der fremkom om emnet (1967) i alt overvejende grad bragte bidrag fra engelske og amerikanske antropologer, hvis forskning var decideret ahistorisk og som negligerede økonomiske problemstillinger.⁸⁴ Den seneste antologi på området, Teodor Shanins *Peasants and Peasant Societies*, hvis anden udgave kom i 1988, har ikke ændret meget herved. Også Shanins »reader« er relativt ahistorisk, mens økonomiske faktorer dog nu er blevet inddraget. I stort og småt ligner den imidlertid sin førsteudgave fra 1971.

Siden 1970'erne er der på den anden side sket en gradvis sammensmeltning af de forskellige discipliners arbejde med bondekulturer, bl.a. som et resultat af, at sproglige barrierer blev nedbrudt med oversættelser af ikke-britiske hovednavne til engelsk og fordi den da fremherskende marxistiske orientering blandt universitetsfolk bragte forskellige fags forskere sammen på et fælles teoretisk grundlag. Marxismens vægt på politisk-økonomiske faktorer og historiske aspekter førte således til, at også antropologer og sociologer nu i stigende grad blev mere orienteret mod disse aspekter, og lod den funktionalistiske, ahistoriske tradition bag sig. 1970'ernes tværvideenskabelige trend blev desuden understreget af fremkomsten af to tidsskrifter, som begge var tværvideenskabelige og internationale – det britiske *The Journal of Peasant Studies* og det amerikanske *Peasant Studies Newsletter* (senere *Peasant Studies*), som begge lever i bedste velgående og fungerer som hovedorganer for nutidens *peasant*-forskere.

Selvom man måske stadig kan argu-

mentere for, at der findes en særskilt antropologisk tilgang til studiet af bønder, så er denne ikke længere så forskellig fra andre discipliner som tidligere. *Peasant studies* er tværtimod blevet til et fælles forum for forskere indenfor alle discipliner, hvor der trækkes på de forskellige fags ressourcer og viden. Desværre har historikerne endnu ikke bidraget noget videre til udviklingen af *peasant studies*, selvom de så småt er begyndt at tage disciplinen seriøst. Det afspejles f.eks. i den tyske historiker Werner Röseners *The Peasantry of Europe* (1994) og Tom Scotts (ed.): *The Peasantries of Europe from the Fourteenth to the Eighteenth Centuries* (1998), hvor antropologisk teori-dannelse på området inddrages i nogen udstrækning. Også den stadigt stigende interesse for historisk antropologi i lande som USA, England og Tyskland vil med tiden sikkert få en afsmittende effekt på disse landes landbohistoriske forskning og dermed også på landbohistoriens muligheder for at påvirke de internationale *peasant studies*, der stadig i høj grad er en boltreplads for antropologer, sociologer og geografer.

På vore hjemlige breddegrader er der endnu ikke sket noget gennembrud på dette område. Den historiske antropologi og udforskningen af bonde-mentalitet og bondekultur synes ikke at interessere danske landbohistorikere noget videre. Disse emner er tværtimod overladt til etnologerne, der jo har en lang tradition for forskning i bondekultur bag sig. Men også etnologerne er ved at lade denne gamle kæphest bag sig. Skal vi dømme efter de magisterafhandlinger og specialer, som etnologistuderende har indleveret til bedømmelse i løbet af 1990'erne, så er det ikke længere bondelivet og bondekulturen, der drager. Etnologerne synes tværtimod i færd med at skifte arbejdsfelt og de tilsidesætter i stigende grad de diakrone perspektiver til fordel for synkrone studier. Faget bliver

med andre ord mere og mere ahistorisk i sin tilgangsvinkel.⁸⁵

Den eneste herhjemme, der har beskæftiget sig med bondekultur i et historisk-antropologisk perspektiv, er etnologen Palle O. Christiansen, hvis disputats *A Manorial World* (1996) både er international i sit sigte og meget teoretisk anlagt. Christiansen har desuden publiceret talrige artikler om dansk bondekultur, såvel i danske som i internationale tidsskrifter. Det er dog mit indtryk, at han står temmelig alene på skansen.

De danske bondesamfunds historiske antropologi er derfor stadig et næsten udforsket område, hvor der frit kan vælges på alle hylder. I Danmark er det fortsat den socialt og økonomisk orienterede landbohistorie, der er fremherskende og landbohistorikernes gamle forkærlighed for kvantificerbart materiale fornægter sig heller ikke. Den kvalitative tilgang, som *peasant studies* advokerer for, synes stadig at være ukendt land for de fleste historikere.

Noter

1. Jacob Mandix: *Haandbog i den danske landvæsensret bd. 1*, Kbh. 1813, s. 55.
2. Tom Scott: *Introduction* s. 5; David Gaunt: *The Peasants of Scandinavia, 1300-1700*, s. 313 og John Langton: *The Historical Geography of European Peasantries, 1400-1800*, s. 372f. Alle bidrag i Tom Scott (ed.): *The European Peasantries from the Fourteenth to the Eighteenth Centuries*, London 1998.
3. T. Shanin: *Agendas of Peasant Studies and the Perception of parallel Realities*; i: T. Shanin (ed.): *Defining Peasants. Essays concerning rural Societies, expolary Economies, and learning from them in the contemporary World*, 1990, s. 4ff.
4. J. V. Beckett: *The Peasant in England: A Case of Terminological Confusion?*, *The Agricultural History Review* vol. 32, part II, 1984, s. 113-123.
5. T. Shanin: *Agendas of Peasant Studies and the Perception of parallel Realities*, T. Shanin (ed.): *Defining Peasants. Essays concerning rural Societies, expolary Economies, and learning from them in the contemporary*

- World*, 1990, s. 4ff; Jacob Mandix: *Haandbog*, s. 56.
6. Jacques Le Goff: *The Town as an Agent of Civilisation 1200-1500*, i: Carlo M. Cipolla: *The Fontana Economic History of Europe: The Middle Ages*, 6. udg., Glasgow 1981, s. 71f.
7. T. Shanin: *Agendas of Peasant Studies* og T. Shanin: *Short Historical Outline of Peasant Studies*, i: T. Shanin (ed.): *Peasants and Peasant Societies. Selected Readings*, 2. udg. 1988, s. 467ff; T. Shanin: *The conceptual Reappearance of peasantry in Anglo-Saxon Social Science*, i: Ernest Gellner (ed.): *Soviet and Western Anthropology*, 1980, s. 182; Olaf F. Larson: *Rural Society*, i: *International Encyclopedia of the social Sciences* vol. 13, 1968, s. 580f.
8. F.eks. P. Sorokin & Carle C. Zimmerman: *Principles of Rural-Urban Sociology*, New York 1929; P. Sorokin, C. Zimmerman & Charles Galpin: *A systematic Sourcebook in Rural Sociology I-III*, Minneapolis 1930-32.
9. Boguslaw Galeski: *Basic Concepts of Rural Sociology*, Manchester 1972, s. 2f.
10. Olaf F. Larson: *Rural society*.
11. T. Shanin: *Peasantry: Delineation of a sociological concept and a field of study*, *European Journal of Sociology* vol. 12, no. 2, 1971, s. 290. Se også T. Shanin: *Yankee Intuition, Peasant Studies Newsletter* vol. 1, no. 4, 1972, s. 158f.
12. Edit Fél & Tamás Hofer: *Proper Peasants. Traditional Life in a Hungarian Village*, Chicago 1969, s. 3ff. Om europæisk etnologi, se f.eks.: Bjarne Stoklund: *Europæisk etnologi mellem Skylla og Charybdis, Fortid og Nutid* bd. 24, 1969-71; Ian Farr: *»Tradition« and the Peasantry. On the Modern Historiography of Rural Germany*, i: Richard J. Evans & W. R. Lee (eds.): *The German Peasantry*, London 1986, s. 1-36; Paul Leser: *Ethnology in Germany*; Linda Dégh: *Ethnology in Hungary*; Sula Benet: *Ethnographic Research in Contemporary Poland*; de sidste tre bidrag i *East European Quarterly* vol. IV, no. 3, 1970.
13. Robert Redfield: *Peasant Society and Culture*, 1956, s. 7ff.
14. Mod den strukturfunktionalistiske tænkning og dens »community studies« kan man rette forskellige former for kritik, Se f.eks. Colin Bell & Howard Newby: *Community studies*, London 1971. Den svenske historiker Christer Winberg mener desuden, at strukturfunktionalismen var en måde, hvorpå antropologerne kunne retfærdiggøre deres mangel på historisk viden og orientering. Den ahistoriske tilgang blev ligefrem principiel og man udviklede en funktionel forklaringsmodel, ifølge hvilken en samfundsmæssig foreteelse kunne forklares med sin funktion og sin betydning for sam-

- fundets opretholdelse. Foreteelsens eventuelle historiske oprindelse var videnskabeligt uinteressant, da det vigtige ikke var at forklare dens historie, men hvorfor foreteelsen kunne genfindes i den kultur, som var genstand for undersøgelse. Se Christer Winberg: Några anteckningar om historisk antropologi, (svensk) *Historisk Tidsskrift* nr. 108, 1988, s. 3.
15. Karen Elberg: *De indre landsbyer*, Menneske og Natur, Arbejdsrapport 71, Odense 1995, s. 3-4. Om strukturfunktionalismen som arbejds metode, se A. R. Radcliffe-Brown: On the Concept of Function in Social Science, *American Anthropologist* vol. 37-1935, s. 394-402.
 16. Det vil dog være på sin plads at nævne, at Radcliffe-Brown og Malinowski var indbyrdes uenige om, hvorledes den funktionalistiske teori skulle forstås. Malinowski betragtede således funktionen af de sociale og kulturelle institutioner som den at opfylde visse af individets »primære« og »afledte« behov, mens Radcliffe-Brown mente, at de sociale faktorer teoretisk set var overordnet individerne. Institutionernes funktion var derfor at bidrage til opretholdelsen af det sociale system. Se Kirsten Hastrup og Jan Ovesen: *Etnografisk grundbog*, 1990, s. 97f.
 17. George M. Foster: What is Folk Culture?, *American Anthropologist* vol. 55 – no. 2, 1953, s. 159.
 18. George M. Foster: Interpersonal Relations in Peasant Society, *Human Organisation* vol. 19, no. 4, 1960-61, s. 178.
 19. Oscar Lewis: Some of my Best Friends are Peasants. Sst. s. 179.
 20. Sydel Silverman: The Peasant Concept in Anthropology, *The Journal of Peasant Studies* vol. 7, no. 1, 1979, s. 56f.
 21. Her citeret fra George M. Foster: *Interpersonal Relations in Peasant Society*, s. 174.
 22. Oscar Lewis: *Life in A Mexican Village: Tepoztlán Re-Studied*, Urbana 1951, s. 428f.
 23. Werner Rösener: *The Peasantry of Europe*, Oxford 1994, s. 7.
 24. George Dalton: Peasantries in Anthropology and History, *Current Anthropology* vol. 13, no. 3-4, 1972, s. 385ff.
 25. Robert Redfield: *Peasant Society and Culture*, 1956, s. 17.
 26. Robert Redfield: *Tribe, Peasant, and City*, i: Margaret Park Redfield (ed.): *Human Nature and the Study of Society. The Papers of Robert Redfield* vol. 1, Chicago 1962, s. 284, 293f.
 27. Robert Redfield: *Peasant society and culture* s. 61; Rene Porak: *Un Village de France: Psychophysiologie du paysan*, 1943; Jørn Falk: »Et jævnt og muntert, virksomt liv på jord« – Vor uforbrugte kulturarv fra det nittende århundrede, Kbh. 1980, s. 53f; Malcolm Darling: *Rusticus Loquitur: The old light and the new in the Punjab Village*, London 1930, s. X.
 28. E. K. L. Francis: The Personality Type of the Peasant According to Hesiod's Works and Days. A Culture Case Study, *Rural Sociology* vol. 10, no. 3-1945, s. 275ff.
 29. George Dalton: Peasantries in Anthropology and History, *Current Anthropology* vol. 13, no. 3-4, 1972, s. 404ff.
 30. Sst. s. 387, s. 399.
 31. Sst. s. 404 (min oversættelse).
 32. George M. Foster: *What is a Peasant?*, i: Jack M. Potter, May N. Diaz & George M. Foster: *Peasant Society*, Boston 1967, s. 2ff.
 33. Sidney W. Mintz: A note on the Definition of Peasantries, *The Journal of Peasant Studies* vol. 1, 1973-74, s. 93.
 34. Robert Redfield: *Peasant Society and Culture*, 1956, s. 17ff.
 35. Bernard Gallin: *Chinese Peasant Values toward the Land*, i: Jack M. Potter, May N. Diaz & George M. Foster (eds.): *Peasant Society*, Boston 1967, s. 367ff.
 36. Robert Redfield: *Peasant Society and Culture* s. 18.
 37. Sst., s. 41f.
 38. En substantiel kritik mod Redfields begrebspar er ført i marken af antropologen Robert T. Anderson, der bl.a. hævder, at begrebsparret er uanvendeligt og misvisende, når det appliceres på europæiske bønder i førmoderne tid. Der var f.eks. ikke kun én stor tradition eller én lille tradition, men derimod talrige forskellige store og små traditioner. En lignende kritik mod Redfield er også blevet fremført af Peter Burke. Robert T. Anderson: *Traditional Europe. A Study in Anthropology and History*, 1969, s. 10ff, 16f, 40f; Peter Burke: *Popular Culture in Early Modern Europe*, 1978, s. 23-29.
 39. Robert Redfield: *The Social Organisation of Tradition*, i: Jack M. Potter, May N. Diaz og George M. Foster (eds.): *Peasant Society*, Boston 1967, s. 26. Denne artikel er en tidligere version af artiklen med samme navn i Redfields *Peasant Society and Culture*.
 40. Sst., s. 17ff; Robert Redfield: *The Primitive World and its Transformations*, New York 1953, s. 31.
 41. Daniel Thorner: Peasantry, *International Encyclopedia of the Social Sciences* vol. 11, 1968, s. 508.
 42. Robert Redfield: *Tribe, Peasant, and City*, s. 286f.
 43. George M. Foster: A Rejoinder to the Comments, *Human Organisation* vol. 19, no. 4, 1960-61, s. 183.
 44. George M. Foster: *What is a Peasant?*, i: Jack M. Potter, May N. Diaz og George M. Foster (eds.): *Peasant Society*, Boston 1967, s. 7. Både Foster og Redfield var kraftigt påvirket af Gi-

- deon Sjöbergs bysociologiske analyser i bogen *The Preindustrial City. Past and Present* fra 1960 samt Sjöbergs skildring af det feudale samfunds sociologiske karakteristika i artiklen *Folk and Feudal Societies*, *The American Journal of Sociology* vol. LVIII, no. 3, 1952.
45. Foster erklærede senere, at når han og Redfield tidligere havde talt om folkekultur, så havde de reelt ment bondekultur, George M. Foster: *What is a Peasant?*, s. 4.
 46. George M. Foster: *What is Folk Culture?*, *American Anthropologist* vol. 55, no. 2, 1953, s. 159.
 47. Robert Redfield: *Peasant Society and Culture* s. 41ff.
 48. George M. Foster: *Peasant Society and the Image of Limited Good*, *American Anthropologist* vol. 67, no. 2, 1965, s. 293ff.
 49. George M. Foster: *Interpersonal Relations in Peasant Society*, *Human Organisation* vol. 19, no. 4, 1960-61, s. 174ff.
 50. James R. Gregory: *Image of Limited Good, or Expectation of Reciprocity?* *Current Anthropology* vol. 16, no. 1, 1975, s. 73.
 51. Sst. s. 178. For en kritik af Fosters teoridannelse, se: Oscar Lewis: *Some of my best friends are peasants*, *Human Organisation* vol. 19, no. 4, 1960-61; Julian Pitt-Rivers: *Interpersonal Relations in Peasant Society: A Comment*, *Human Organisation* vol. 19, no. 4, 1960-61; David Kaplan & Benson Saler: *Foster's »Image of Limited Good«: An Example of Anthropological Explanation*, *American Anthropologist* vol. 68, no. 1, 1966; John W. Bennett: *Further Remarks on Foster's »Image of Limited Good«*, *American Anthropologist* vol. 68, no. 1, 1966; Steven Piker: *»The Image of Limited Good«: Comments on an Exercise in Description and Interpretation*, *American Anthropologist* vol. 68, no. 5, 1966; John G. Kennedy: *»Peasant Society and the Image of Limited Good«: A Critique*, *American Anthropologist* vol. 68, no. 5, 1966; James R. Gregory: *Image of Limited Good, or Expectation of Reciprocity?* *Current Anthropology* vol. 16, no. 1, 1975; George M. Foster: *A Rejoinder to the Comments*; *Human Organisation* vol. 19, no. 4, 1960-61; George M. Foster: *Reply to Kaplan, Saler, and Bennett*, *American Anthropologist* vol. 68, no. 1, 1966; George M. Foster: *A Second Look At Limited Good*, *Anthropological Quarterly* vol. 45, no. 2, 1972; George M. Foster: *Comment on »James R. Gregory: Image of Limited Good, or Expectation of Reciprocity?* *Current Anthropology* vol. 16, no. 1, 1975.
 52. Eric R. Wolf: *Bønder. En socialantropologisk oversigt over bondesamfundets udvikling*, Kbh. 1973.
 53. Sydel Silverman som ovenfor anført s. 61ff. For en oversigt over Eric R. Wolfs faglige udvikling og hans arbejde med at opstille typologier over, og begreber om, bondesamfund, se desuden William Roseberry: *The Cultural History of Peasantries*, i: Jane Schneider & Rayna Rapp (eds.): *Articulating Hidden Histories. Exploring the Influence of Eric R. Wolf*, 1995, s. 51-66.
 54. Julian Steward: *Theory of Culture Change: The Methodology of Multilinear Evolution*, Urbana 1955, s. 37.
 55. Eric R. Wolf: *Peasant Wars of the Twentieth Century*, NY 1969, s. XIV. For en kritik af Wolfs erhvervsorienterede definition, se f.eks. Willem van Schendel: *Peasants as Cultivators? Problems of Definitions*, *Peasant Studies* vol. 5, no. 2, 1976, s. 16f.
 56. Sst., s. 58.
 57. Det er forståeligt, siger Wolf, hvis en bonde indstiller sit produktive arbejde med jorden, når først hans kalorieminimum og hans udskiftningsfonds er sikrede. F.eks. er Kuikure-indianerne ved Amazonas i stand til at opnå deres kalorieminimum og udskiftningsfond ved blot at arbejde treogenhalf time hver dag, og de arbejder ikke mere end det. Der findes nemlig hverken tekniske eller sociale grunde til at de skulle føje ekstra timer til deres daglige arbejdsbudget. En produktion der overskrider det for kalorierelevante og udskiftning nødvendige niveau følger i stedet sociale incitament og diktater. Dette er, fremhæver Wolf, en særdeles vigtig pointe indenfor den økonomiske antropologi. Der findes nemlig forskere som hævder, at fremkomsten af et overskud sætter en yderligere udvikling i gang, mens der omvendt er andre der holder på, at potentielle overskud er universelle, og at det derfor er de institutionsmæssige midler, hvorved de mobiliseres, som tæller, *Bønder* s. 14.
 58. Sst., s. 13ff.
 59. Sst., s. 31ff.
 60. De vigtigste former for neotekniske økotyper er 1) specialiseret havebrug, 2) mejeribrug, 3) »blandet landbrug«, og 4) tropeafgrøder og plantagedrift. Den neotekniske økotype kan således placeres på et ikke nærmere angivet sted i et kontinuum mellem bonde og farmer, *Bønder*, s. 49f.
 61. George Dalton: *Peasantries in Anthropology and History*, *Current Anthropology* vol. 13, no. 3-4, 1972, s. 400ff.
 62. Sidney W. Mintz: *A Note on the Definition of Peasantries*, s. 100.
 63. Den polske etnolog Kazimierz Dobrowolski mener, at én af årsagerne til den udbredte »landsbyantagonisme«, hvor fremmede mødtes med mistro og de unge sloges med unge fra andre landsbyer, lå i den enkle forestilling, at man måtte skabe en barriere for fremmede, således at de ikke kom ind i landsbyen.

- De fremmede kunne jo risikere at få fingre i landsbyens jord gennem ægteskab med en lokal pige, og jord var en mangelvare i landsbysamfundet. K. Dobrowolski: *Peasant Traditional Culture*, i: T. Shanin (ed.): *Peasants and Peasant Societies*, 2. udg., 1987, s. 274.
64. T. Shanin: *Peasantry as a concept*, i: T. Shanin (ed.): *Peasants and peasant societies*, 2. udg. 1987, s. 2-5.
65. Sidney W. Mintz: *A Note ...*, s. 94. Den danske etnolog Palle Ove Christiansen demonstrerer desuden i sin disputats, *A manorial World* fra 1996, hvorledes denne heterogenitet kom til udtryk i et sjællandsk godsområde i perioden 1750-1980.
66. Se f.eks. Tamás Hofer: *Agro-Town Regions of Peripheral Europe. The Case of the Great Hungarian Plain*, *Ethnologia Europaea* XVII,I – 1987.
67. I de schweiziske bjergområder fandtes der i slutningen af 1200-tallet frie bondesamfund, som var uafhængige af al godsherremagt. Tre kantoner indgik år 1291 et forbund rettet mod den Habsburgske fyrstestamt. Fem nye forbund tilsluttede sig i 1300-tallet. I 13- og 1400-tallet lå disse bondesamfund i stadig konflikt med verdslige og kirkelige herrer, som gjorde krav på rettigheder af en eller anden slags over dem. Sædvanligvis sluttede de heftige stridigheder med aftaler, som anerkendte disse bondesamfunds uafhængige stilling. Der var fremfor alt to årsager til deres fremgang. Den ene var organisationsevnen. Den anden var, at de Schweiziske bønder udviklede en kampteknik og taktik som gjorde, at fodfolk kunne stå imod rytterhære. De bevæbnede sig med seks-syv meter lange spyd. Hermed slog de bl.a. de Habsburgske riddere i slaget ved Morgarten år 1315. De Schweiziske bønders fremgang var ikke typisk for Europa, men den viser at det ikke var noget naturnødvendigt, at bønder skulle styres og udnyttes af herrer. De Schweiziske bønder kunne også have givet deres kolleger recepten på fremgang: organisation og effektive våben, Kåre Lunden: *Europa i kris 1300-1500*, Bra Böckers Världshistoria bd. 6, 1984, s. 83.
68. T. Shanin: *Defining peasants. Essays concerning rural Societies, expolary Economies, and learning from them in the contemporary World*, Oxford 1990, s. 41ff.
69. Robert Redfield: *Peasant society and culture*, s. 40.
70. For en diskussion af de forskellige måder at anskue og definere bondesamfund på, se f.eks. Clifford Geertz: *Studies in peasant life: community and society*, *Biennial Review of Anthropology* 1961, s. 1ff og Sydel Silverman: *The Peasant Concept in Anthropology*, *The Journal of Peasant Studies* vol. 7, no. 1, 1979, s. 49-69.
71. Rodney Hilton: *Bond Man made Free. Medieval Peasant Movements and the English Rising of 1381*, London 1973, s. 25 (min oversættelse).
72. Fridlev Skrubbeltrang: *Den danske bonde 1788-1938*, Kbh. 1938, s. 242.
73. *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Midaldertid* bd. 2, Kbh. 1957, s. 84ff.
74. Steen Busck: Landbohistorien i Skrubbeltrangs fodspor, *Den jyske Historiker* nr. 75/76-1997: Mangfoldighedens pris. Dansk faghistorie – en status, s. 83. Thomas Højrup og Palle O. Christiansen er nu ikke antropologer, men derimod etnologer.
75. Erik Helmer Pedersen: Det grønnes – men gror det? Dansk Landbohistorie og det reformerte landbrug I-II, *Fortid og Nutid* 1-2, 1999, se hefte 1, s. 30 vedr. Helmer Pedersens overvejelser om etnologi.
76. Bjarne Stoklund: Europæisk etnologi mellem Scylla og Charybdis, *Fortid og Nutid* bd. 24, 1969-71, s. 663f.
77. Sst.
78. Stoklund: *Europæisk etnologi*, i: Povl Johs. Jensen (red.): *Københavns Universitet 1479-1979 bd. XI: Det filosofiske fakultet 4. del*, Kbh. 1979, s. 107ff.
79. Orvar Löfgren: Historical perspectives on Scandinavian peasantries, *Annual Review of Anthropology* vol. 9, 1980, s. 187.
80. Bjarne Stoklund: *Europæisk etnologi*, i: Povl Johs. Jensen (red.): *Københavns Universitet 1479-1979 bd. XI: Det filosofiske fakultet 4. del*, Kbh. 1979, s. 107ff.
81. Palle O. Christiansen (udg.): *Fire landsbyer. En etnologisk rapport om nutidige livsformer*, 1980. Senere har Christiansen beklaget denne type »nytteforskning«, hvor etnologen agerer som samfundssingenør og hvor man kan risikere at blive presset ind i et politisk skema, der på sigt ikke er videnskabeligt tilfredsstillende, se Palle O. Christiansen: *Kultur og historie. Bidrag til den etnologiske debat*, Kbh. 1995, s. 137f.
82. Palle O. Christiansen: *A manorial world. Lord, peasants and cultural distinctions on a Danish estate 1750-1980*, Kbh. 1996.
83. John Langton: *The Historical Geography of European Peasants, 1400-1800*, i: Tom Scott (ed.): *The Peasantries of Europe from the Fourteenth to the Eighteenth Centuries*, London 1998, s. 373.
84. Jack M. Potter, May N. Diaz & George M. Foster (eds.): *Peasant Society. A Reader*, Boston 1967.
85. Dette kan man bl.a. forsikre sig om ved at læse de halvårslige specialelister, der publiceres i det humanistiske fakultets studenterorgan *Humanist*. Bladet kan findes på Københavns Universitets humanistiske fakultets hjemmeside.

Middelalderåret 1999

Lars Bisgaard

Fortid og Nutid marts 2000, s. 59-63

Vi har netop lagt middelalderåret bag os, og derfor har *Fortid og Nutids* redaktion bedt Lars Bisgaard om at anmelde begivenheden og gøre status over udstillinger, publikationer og middelalderen som fagområde.

Lars Bisgaard, f. 1958, cand.mag. i historie og kunsthistorie fra Aarhus Universitet 1986. Adjunkt ved Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse ved Syddansk Universitet. Blev ph.d. i 1998 fra Syddansk Universitet med afhandlingen *De glemte altre. Gildernes religiøse rolle i senmiddelalderens Danmark*. Desuden har han bl.a. bidraget til Per Ingesman m.fl. (red.): *Middelalderens Danmark, 1999*.

1999 var middelalderåret, og middelalderåret var i Danmark, og middelalderåret var en succes; for middelalderen var lys, og mørket fik ikke bugt med den, men blev skubbet helt ned i vikingetid og op på den anden side af reformationen.

Sjældent, om nogensinde, har kyndige folk på middelalderen stået sammen med en sådan enighed, som tilfældet har været i 1999. Det fælles mål har været at markedsføre middelalderen ud af overleveringens spændetrøje om mørke og underudviklethed. Tiden var bedre end sit rygte. Om dette har der været fodslag, og medieverdenen har loyalt taget budskabet til sig og bragt det videre. De enkelte manifestationer i årets løb har føjet nye krøller til, og den reklameretorik som offentlig fremtræden i dag er så indhyllet i, har leveret et *ultimativt* billede af middelalderen som *lys, farverig og sanselig*. Det er middelalderårets arv til det nye årtusinde.

Bad man en reklamemand gøre status over middelalderåret, ville han eller hun sikkert klappe i hænderne. God mediedækning, ingen vaklen om

budskabet og folkelig opbakning. En tyggegummifabrik kunne være tilfreds. Men nu er middelalderen mere og andet end en vare, der skal sælges. Den er et stykke fortid, som skal studeres og vurderes som alle andre historiske perioder. Og her er et entydigt, positivt billede i længden lige så uholdbart som et negativt. Alle historiske perioder er jo, når det kommer til stykket, lyse, farverige og sanselige, blot man skærer sit udvalg af kilder fra tiden tilstrækkelig godt til. Derfor bør et af middelalderårets sikre resultater være, at den faginterne debat forholder sig til den satte dagsorden, nemlig i hvor høj grad perioden var lys eller mørk. Efter min mening er det ikke en frugtbar problemstilling, men den er blevet nødvendig, og kan den afstedkomme en debat, hvor man diskuterer nogle store linjer, kan den være befordrende.

Middelalderåret har været den største satsning, som den danske museumsverden hidtil har kastet sig ud i. Som så meget andet i denne tilværelse, synes der at have ligget tilfældigheder bag den trufne beslutning, men fra

min tid som deltager i de regionale forberedelser i årene 1996-98, tør jeg roligt sige, at middelalderåret ikke er kommet af sig selv. En koordinerende gruppe trak på landsplan nogle fælles linjer op, og det var fra begyndelsen tilkendegivet, at projektet skulle være åbent for alle. Dette var ikke blot et demokratisk islæt, det var en hel nødvendig fremgangsmåde, for der var ingen ekstra penge bevilget til projektet. Midlerne til det fælles sekretariat i Vejle faldt først på plads så sent som i 1998, og det var bl.a. med til at forsinke den officielle åbning af middelalderåret til hen i marts. Dette var uheldigt, for ser man på mediernes dækning, var der en kolossal opmærksomhed om begivenheden netop i januar med kulturtillæg og helsides artikler i de store dagblade. En åbning som opfølgning herpå havde placeret den store bogudstilling, der nu i stedet først åbnede på Moesgård den 11. marts, helt anderledes i offentlighedens bevidsthed. Nu fik udstillingen først sit store gennembrud, da den blev opsat på Det Kongelige Bibliotek, hvor åbningen af Diamanten bestrøede den med den nødvendige publicity.

Et af de store problemer i den tidlige fase var, at det var svært for de enkelte aktører at få et overblik over økonomien, og i sidste ende betød det, at mange museer endte med at levere udstillinger, som var bundet og bestemt af det almindelige budgets rammer. Store planer og drømme endte med det muliges kunst, for pengene til ekstra mandskab og forsikringer af lånte genstande kom kun ind i det omfang, som lokale fonde støttede. For nogen blev den relative gode forberedelsestid en frustrerende tid, hvor man ingen vegne kom.

Gevinsten lå i, at den store plan om et middelalderår havde rigelig tid til at sprede og forplante sig på regionalt niveau, ligesom ringene fra et centrum i Århus efterhånden nåede de øvrige

universiteter, folkeskolen og de næsten subkulturelle miljøer, som tror på middelalderen som potentielt levebrød. Gejsten var tilstede, og trods de manglende økonomiske midler var ideen så forjættende, at ingen eller kun meget få turde vende planen ryggen.

Denne brede forankring blev middelalderårets styrke. Hvert sogn har sin heks, skrev Drachmann for hundrede år siden; i 1999 var hun udskiftet med et middelalderarrangement. I det landsdækkende katalog optrådte der ca. 800 arrangementer, og selv om dette tal i sig selv er imponerende, er der ingen tvivl om, at det kun er toppen, der her er markeret. Samtidig har netop bredden nydt mediernes bevågenhed. Mangfoldige middelalderuger rundt om på skolerne og middelaldermarkeder i større og mindre byer er blevet foreviget af lokale aviser og tv-medier, tilmed opsat i pæne reportager med spektakulære fotos som blikfang (man kunne ønske, at museernes arbejde havde nydt en lignende bevågenhed). Der er grund til at rose denne brede indsats i sogn, skole og by. Det er stort og flot, og tak til de entusiastiske lærere og andre personer, som har haft gåpåmodet og drivkraften til at virkeliggøre dette. Det gøder jorden for fremtiden.

Denne side af middelalderåret er gået hånd i hånd med et gennembrud for det, man kunne kalde levendegørelsen af fortiden. Denne tendens i historieformidlingen har længe været undervejs, og middelaldercentrene på Bornholm og ved Nykøbing Falster er gamle kendinge. Men i år har man mødt ryttere, markedsgøgl, og turneringer alle vegne. Der er opstået et veritabelt marked for levendegørelse, nogen mere professionelle end andre. I udlandet er dette træk også markant, og jeg bemærkede ved en middelalderbyfest, at det hyrede tyske bureau minsandten både var leveringsdygtig i optræden, der illuderede fransk oplys-

Over alt i landet afholdtes der i 1999 arrangementer, hvor middelalderen på den ene eller den anden måde blev forsøgt levendegjort. I Odense opførte man på Skt. Knuds helligdag den 10. juni et stort spil om kongens grumme skæbne. Ælnoth blev ved den lejlighed spillet af historikeren Tore Nyberg.

KANUTUS
Spil over mordet på Skt. Knud

10.-11. juli kl. 19.45 på Engen

Storslået friluftsteater med over 50 skuespillere, aktører og statister i original-kopi-dragter og -krigsudstyr anno 1086.

Start på Engen ved Skovsøen kl. 19.45. Slut ca. kl. 21.00

ningstid, kolonitid, stenalder ud over flere særlige sider af middelalderen. Den moderne forbrugsmentalitet på vej ind i historiens uanede muligheder.

Middelalderens underholdningsværdi har altid været stor og er bestemt ikke et nyt træk. Levendegørelsen er med til at fange et andet publikum ind, – nøjagtig som ridderromaner gjorde det i gamle dage – men man skal ikke stikke sig blå i øjnene og tro på dens lyksaligheder. Dens publikum er flygtigt, og det kan hurtigt få nok. Da jeg for nylig deltog i et radioprogram om en evaluering af middelal-

deråret, var hovedspørgsmålet netop, om folk ikke var trætte af middelalder nu. For værten forbandt tydeligvis middelalderår med arrangementer med levendegørelse. Dertil kommer, at levendegørelse har en tendens til at cementere myter om middelalderen, fordi man bygger så udpræget på næsten litterære typer. Den fede munk, den begærlige bisp, den ædle ridder, den onde herremand, den skønne prinsesse, osv., og skulle middelalderåret ikke knuse sådanne myter?

I forhold til denne bredde havnede museerne på underlig vis nærmest i

en overset position. Året skulle ellers have været deres store chance. Skolerne benyttede ganske vist museernes tilbud flittigt, og al ære for det, men de betaler jo ikke, og da det almindelige publikum mange steder vist nok svigtede, har museerne generelt ikke haft et godt år. Man kan tilskrive det den alt for gode sommer, badevandets varme eller de udeblevne tyske turister, men man kan efter min mening godt reflektere yderligere over situationen.

Nogen har hævdet, at museerne har været hinandens konkurrenter helt unødigt, for med middelalder over hele linjen har folk fået nok efter at have set den første udstilling. Det nægter jeg at tro. Man kunne med lige så stor ret argumentere for, at sæsonen for udstillingerne har været for kort. Mange udstillinger åbnede først maj-juni og gik af plakaten efter efterårsferien. Med en sådan politik satser man på turisterne og beder om usikkerhed. I et land med så lang en vinter og så kort en sommer, er lysets tid al for kostbar til at fordrive på et museum. I et rigtigt middelalderår burde man regne og tælle i vintre. Fra marts til marts eller maj til maj. Så havde middelalderens lys kunnet stråle i travlhedens vintermørke.

For det andet må den almindelige kulturhistoriske udstilling ikke forveksles med en kunstudstilling. Hverken danske eller udenlandske turister rejser landet tyndt for at se kulturhistoriske udstillinger, sådan som de ville gøre for kunsthistoriske. Og derfor er det en urealistisk forventning, hvis nogen på forhånd har antaget, at blot man optrådte samlet og fik det lanceret stort, så ville resten komme af sig selv. Nogle museer har på lokalt plan haft en vældig succes, og vil man videre, må man studere, hvad det var de gjorde, som gav så godt et resultat.

For det tredje havde organisationskomiteen på forhånd tilkendegivet, at man ville satse på to store udstillinger,

som skulle fungere som primus motor for resten. Det var den allerede nævnte udstilling om den middelalderlige bogkultur i Danmark og dertil skulle føje sig Nationalmuseets udstilling om den farverige middelalder. Ingen af de udstillinger stod færdige, da middelalderåret begyndte i den folkelige bevidsthed og da medierne stod parat. Det var synd, for det ville have givet året et løft hen imod museerne. Dertil vil jeg godt for egen regning tilføje, at jeg ikke synes, at Nationalmuseets udstilling var den rolle værdig, som den var tildelt. Udstillingen var meget usystematisk bygget op, og flere af dens scoop, som f.eks. den bemalede døbefont, var udført så hastigt, at den slet ikke ydede middelalderlig håndværkskunst retfærdighed. Det kunne have været gjort bedre.

For det fjerde manglede projekt middelalderår som allerede påpeget økonomisk sikkerhed i den tidlige fase. Endelig synes jeg, at medierne generelt har svigtet museerne. Hvis en udstilling blot lugter lidt af lærdom, og man som gæst skal yde en indsats for at få noget med hjem, er det som om redaktørerne viger tilbage, for så er det ikke folkeligt længere. Hvis det er vilkårene, er det strenge odds, museerne er oppe imod, og jeg håber inderligt, min bedømmelse er forfejlet.

Under alle omstændigheder ville det være ulykkeligt, hvis konklusionen i museerne skulle blive, at man en anden gang ikke tør indgå i en stor satsning, for den var der efter min mening intet i vejen med.

En helt anden side af middelalderåret er de mange publikationer, der er kommet på gaden i årets løb. Der er virkelig tale om en bred vifte, som dækker mange niveauer. Generelt synes oversigtsværkerne at dominere. Flere bøger forsøger at gøre status over den viden, som vi har i øjeblikket inden for en række felter, og det er sket inden for både arkæologi og histo-

rie. Som parthaver skal jeg undlade at kommentere nogle bøger frem for andre, blot konstatere det glædelige i, at aktiviteten også på dette område har været stor.

Dertil har middelalderåret gødet jorden for kommende publikationer af mere specifik art. I årets løb er der blevet holdt mange seminarer om særskilte emner og fra flere kan man afvente rapporter og antologier i det kommende år. Det har været godt at se, at historikere og arkæologer har blandet sig på mange af disse symposier og bidraget med hver sin synsvinkel på en given sag. Der er ingen tvivl om, at det vil være vejen frem inden for dansk middelalderhistorie, og har middelalderåret været med til at nedbryde nogle faglige barrierer, er det positivt.

I det hele taget står middelalderen som fagområde betragtet væsentlig stærkere end mange blot for få år siden turde håbe. På universiteterne er der generelt sket en oprustning på området, og middelalderarkæologernes store indsats behøver ingen at betvivle. At middelalderåret overhovedet blev etableret, har rod i dette opsving. Dertil kommer, at middelalderens professionelle vogtere er lidenskabeligt knyttet til tiden på en måde, som andre historikere må misunde. Et usynligt lav synes at eksistere mellem middelalderarkæologer, -historikere, -numismatikere, -palæografer, -lingvister,

eller hvad man nu kan hedde og være, og det forlener de forskellige forskningsmiljøer med en følelse af samhørighed. Den er ikke kommet af sig selv, og gode initiativer som *Det senmiddelalderlige Netværk: Danmark og Europa* (1995-98) har bidraget og hjulpet på vej.

Har den ensidige fokusering på det lyse så hjulpet middelalderen ud af sit mørke fængsel? Strengt taget er det for tidligt at besvare dette spørgsmål. Skadet har det næppe, men man kan frygte, at indsatsen er faldet en postgang for sent. Tag for eksempel tillægsordet »middelalderlig«. Det har i stigende grad vundet indpas i det danske sprog i betydningen »forældet, utidssvarende, gammeldags«. Eksemplerne på denne brug har været talrige, også i 1999, senest hørte jeg, at verdenshandelsorganisationen WTO blev beskyldt for at have en middelalderlig struktur. Denne holdning bunder dybest set i en opfattelse af historien som en lineær proces, hvor middelalderen – primitiv og ufuldkommen i sig selv – står som begyndelsen til et succesrigt årtusinde for Vesteuropa med nutiden som den *ultimative* rosin i pølseenden – med fjernsyn og burgere til alle. Måske kæmper alle gode ånder forgæves mod hver generations trang til at betragte sig selv som verdens centrum, men det er en fornem opgave for historikerne at stride kampen imod den.

Det store i det små

Knud Prange om lokalhistorie

Interview ved Peter Henningsen

Fortid og Nutid marts 2000, s. 64-74

Historien handler om mennesker, og den skrives og formidles af mennesker, men hvilke profiler er det, der gemmer sig bag historiebøgerne og museumsudstillingerne? Hvordan opfatter de deres fag og arbejdsfelt, og hvordan ser de i det hele taget på verden. I den kommende tid vil *Fortid og Nutid* søge at give en række svar på disse spørgsmål, idet vi i dette nummer tager hul på en interviewserie med personligheder fra den danske kultur- og lokalhistoriske verden. Seriens første gæst er den mangeårige leder af Lokalhistorisk Afdeling ved Københavns Universitet, Knud Prange, som vi har stillet en række spørgsmål om lokalhistoriens fortid og fremtid. Dette er så meget mere aktuelt, som Lokalhistorisk Afdeling står over for at skulle nedlægges, når Prange går på pension i sommeren 2000.

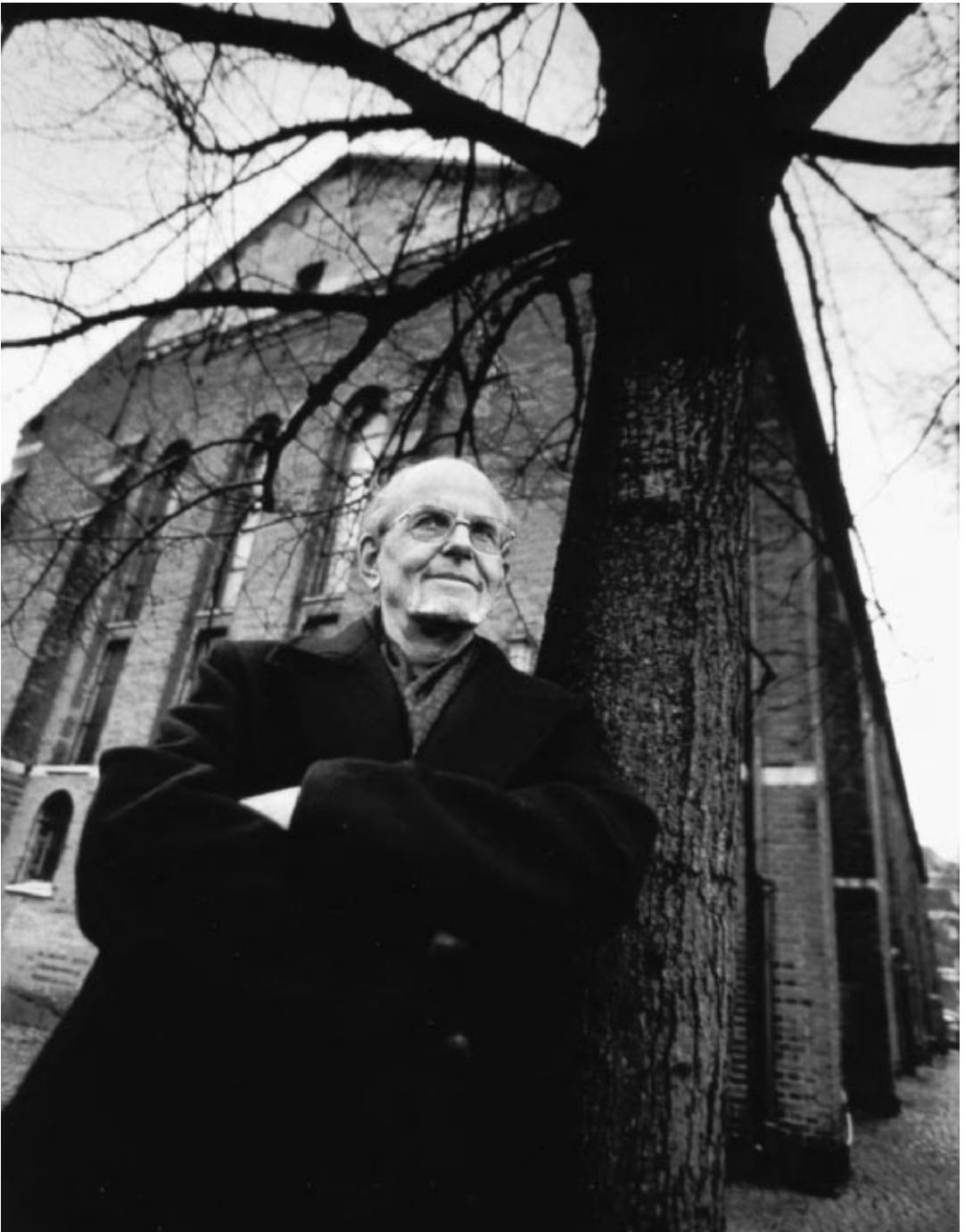
Knud Prange, f. 1930, mag. art., arkivar ved landsarkivet i Viborg 1957-68 og ved Landsarkivet for Sjælland m.m. 1968-70. Fra 1970 til 2000 ansat ved Institut for Historie ved Københavns Universitet som leder af Lokalhistorisk afdeling. Har skrevet en lang række artikler og bøger om heraldiske, slægts- og lokalhistoriske emner, ligesom han 1966-75 var redaktør af *Fortid og Nutid*.

I det 20. århundrede har lokalhistorien været en vigtig og stadig voksende del af det historiske landkort. Men eksisterede der også en lokalhistorie i Danmark ved indgangen til det 20. århundrede?

Det er et godt spørgsmål. Der eksisterede nogle lokalhistoriske institutioner. Der var ét historisk-topografisk selskab for Fyn og der var ét for Jylland, som hed Jysk Selskab for Historie og Topografi. Men lokalhistorie på den måde, som vi kender det i dag, eksisterede ikke udover at der fandtes nogle byhistorier og nogle enkelte sognehistorier, men de var af en lidt anden karakter, og hele organisationsapparatet, det var totalt anderledes. Hvis man havde spurgt folk omkring år 1900 om, hvordan lokalhistorien ville udvikle sig

i de næste hundrede år, så ville ingen have haft fantasi til at forestille sig det, der er sket. På samme måde, som vi heller ikke kan forestille os, hvad der vil ske i de næste hundrede år.

Men daværende rigsarkivar A.D. Jørgensen, som i 1889, da landsarkiverne blev oprettet, kom med en vurdering af de nye landsarkivers opgaver og placering, havde dog et meget godt bud på det (før 1889 havde arkivalierne ligget ude hos myndighederne – på embedskontorerne – hvor det var svært for lokalhistorikerne at få lov til at benytte dem). Han skrev f.eks.: »*størstedelen af personalhistorien og hele den vidtløftige topografiske historie vil selvfølgelig finde deres bedste kilder i arkiverne, som vil vokse frem i de egne, hvis fortid man vil oplyse, og hvad der er af endnu større betydning: vigtige si-*

Knud Prange har været leder af Lokalhistorisk Afdeling siden afdelingens oprettelse i 1970. Til sommer går han på pension, og Institut for Historie på Københavns Universitet har besluttet at benytte lejligheden til at lukke afdelingen. Selvsagt til Knud Pranges store ærgrelse: »Instituttet har selvfølgelig ret til at lukke afdelingen, men jeg synes det er forkert, at man kæder lukningen sammen med min afgang. På den måde kommer det til at virke som om, at afdelingens eksistens har været bundet op på min ansættelse. Og det har jo ikke været tilfældet. Det har aldrig været meningen, at afdelingen skulle lukke ved min afgang. Det er noget ganske nyt« (Foto: Stig Stasig).

der af samfundslivets historiske forhold, det kirkelige liv, retsplejen og næringsvejene, landbrug og købstadsforhold, sæder og skikke osv. vil først da kunne oplyses i rigere mål og uden forudfattede meninger, når opmærksomheden rettes mod de enkelte egnes forskelligheder og nødvendigheden af at drage de lokale kilder ind under et samlet studium«. Og det var jo nogle ret fremsynede betragtninger, han her kom med.

Vil det sige at lokalhistorikerne på dette tidspunkt ikke benyttede sig af arkivalsk materiale?

Ja, de havde jo ikke muligheden for det, ganske simpelt, undtaget ved at drage rundt til embederne og spørge om de kunne få adgang til arkiverne. Det at bruge arkivalier er i det hele taget noget forholdsvis nyt. Da Holberg f.eks. skrev sin Danmark-Norges-historie havde han ikke adgang til Gehejmemarkivets, det daværende Rigsarkivs, samlinger. Han måtte i stedet skrive på baggrund af, hvad der allerede var trykt, eller hvad han kunne opsnappe.¹ Selvfølgelig er der skrevet lokalhistorie også i 1700- og 1800-tallet – byhistorier og sognehistorier f.eks. – og nogle af dem er meget sjove, men vi ville nok snarere kalde dem for topografiske værker og beskrivelser end for egentlig lokalhistorie. Men det hænger altså sammen med, at man ikke dengang havde så nem en adgang til kilderne, som nu. Da pastor Wiberg f.eks. skrev sin store præstehistorie med en fortegnelse over alle præster i Danmark fra reformationen og frem, kunne han ikke benytte arkivalier. Han måtte i stedet skrive rundt til landets 1500-2000 præster og spørge dem om, hvad der lå af oplysninger i deres arkiver om tidligere præster.² Det var i det hele taget et imponerende arbejde, der blev lavet dengang.

Kan man så sige, at der skete et »boom« i lokalhistorien, da arkiverne blev oprettet i 1889?

Det vil man jo gerne tro, men der glemmer man lige et par ting. For det første skulle arkivalierne jo først samles i de nye landsarkiver og selve arkiverne skulle jo også opføres. Det første arkiv, der blev oprettet, var Landsarkivet i Viborg og det næste var det på Sjælland, som kom et par år senere. Derefter skulle man have ordnet og sorteret alle de indkomne arkivalier og man skulle have lavet registraturer, der gjorde det muligt, at benytte dem. Den dag da arkiverne endelig lukkede deres læsesale op, gik der jo 14 dage eller lignende, før den første forsigtige, besøgende dukkede op. Og dengang var der kun nogle få hundrede besøgende årligt i modsætning til nu, hvor der kommer flere tusinde besøgende om året.

Hvornår fik folk øjnene op for arkivaliernes eksistens, og hvornår blev arkivernes materiale tilgængeligt?

Ja, det er jo svært at sige, men man kan sige, at der engang imellem sker ligesom nogen »ryk« inden for lokalhistorien, og et af de første ryk var oprettelsen af de amtshistoriske samfund, hvoraf det første var det i Ribe Amt, som oprettedes i 1902. Det var i høj grad folk fra højskolen i Askov, som stod bag. Det var en forening, som havde til formål at vække og nære interessen for lokalhistorie i amtet. Det ville man gøre ved at afholde foredrag og udflugter og udgive en amtshistorisk årbog. Og det var noget, som smittede umådeligt. I 1916 var hele landet stort set dækket af amtshistoriske samfund. Det sidste der kom til, var det i Viborg. Det skete noget senere, fordi man allerede havde ét historisk selskab for Salling og Fjends Herred.

Men i løbet af de her 15-16 år kom der amtshistoriske samfund over hele landet, som alle udgav lokalhistoriske årbøger. Og de folk, som skrev artikler til årbøgerne, byggede i høj grad på materiale fra landsarkivernes samlinger. Uden landsarkiverne kan man derfor næppe tænke sig amtssamfundenes og årbøgernes eksistens. I hvert fald ikke i den form, som de fik. Der skete med andre ord et enormt boom på dette område. Men samtidig skete der også et boom på museumsfronten. Mellem 1900 og 1920 blev der f.eks. oprettet omkring 40 nye egnshistoriske museer. Det var det første ryk.

Landet blev altså i første omgang dækket af amtshistoriske samfund og lokale egnmuseer. Senere igen blev der så oprettet mindre enheder. Nogle af de første er vel Topografisk-historisk Selskab for Gentofte og Søllerød med flere, men efterhånden kom der mange af den slags mindre lokalhistoriske enheder rundt omkring i landet. Det er en bevægelse, som især finder sted i løbet af 1960'erne, da man opdagede, at man lettere kunne mobilisere den lokalhistoriske interesse på denne måde. I modsætning hertil skulle de amtshistoriske samfund dække et stort område. Efter amtsomlægningen i 1970 har vi desuden fået nogle historiske selskaber, som dækker nogle områder, der ikke længere eksisterer. Jeg gad vide, hvor længe man egentlig kan blive ved med at køre med de gamle opdelinger. De er jo ikke særligt naturlige og har vel heller aldrig været det, da amtsinddelingen blot er udtryk for administrative grænser.

Samtidig med denne fragmentering af det lokalhistoriske miljø opstod en helt ny interesse, nemlig slægtshistorien. Den havde vel egentlig altid eksisteret, men nu er der efterhånden omkring 30 slægtshistoriske foreninger rundt omkring i landet, hvis medlemmer oprindeligt bare var interesseret i

at studere slægt på den måde, at man ledte efter sine forfædres data i kirkebøger og lignende. Men i dag er det noget af det mere opmuntrende, som er sket inden for de sidste 20-30 år, at slægtsforskerne ikke længere kun er interesserede i at finde navne og årstal, men også gerne vil vide, hvilket miljø, deres forfædre levede i. Og pludselig laver de altså også lokalhistorie. De kæder lokalhistorien og slægtshistorien sammen på en meget frugtbar måde.

For at vende tilbage til de amtshistoriske samfund: hvem var egentlig de lokalhistorikere, som skrev i de mange årbøger?

I dag forbinder man ofte de amtshistoriske samfund og deres årbøger med bønderne – især de grundtvigske – og med præster og skolelærere. Men her må man huske, at Danmark omkring 1900 jo var et landbrugsland. De fleste mennesker boede simpelthen på landet, og det var således helt naturligt, at det blev landboerne, der prægede disse samfund og den tids lokalhistorie. Men byerne var dog også med helt fra starten. Jeg har f.eks. haft et par studerende, som har skrevet speciale om, hvem der egentlig bidrog til de amtshistoriske samfunds årbøger. De har taget alle amtsårbøgerne fra 1902 til 1978 for hele landet og de kom frem til, at der i den periode var hen ved 4000 forskellige forfattere i alt, som havde skrevet i årbøgerne.

Det lyder jo som en voldsom folkelig bevægelse. Men de 4000 var jo fordelt over 75 år, og derfor er det måske knap så voldsomt, som man umiddelbart kunne tro. Men af de 4000 er der godt 150 forfattere, som tegner sig for godt 44 pct. af indholdet i årbøgerne. En ganske lille gruppe tog sig med andre ord af den helt store part af siderne. Og hvis man opstiller en top 12-liste vil man se, at disse 12 – ca. 0,3 pct. af

samtligte forfattere – tegner sig for mere end 12 pct. af samtlige årbøgers indhold. Hovedparten af disse forfattere var præster, skolelærere og embedsmænd – i det hele taget folk med en boglig uddannelse. Det var ikke grundtvigske bønder, som producerede flittigst til årbøgerne.

Er det almindeligt blandt nutidens slægtsforskere også at bedrive lokalhistorie, og smitter det i givet fald af på det lokale foreningsliv?

Ja, i høj grad. De to ting hænger nøje sammen, da slægtsforskerne også benytter de kilder, som lokalhistorikerne bruger. I løbet af 1930'erne og 1940'erne, men især i 1960'erne, kom de lokalhistoriske arkiver til. Man opdagede, at ét var de arkivalier, som blev opbevaret på landsarkiverne, og som stammede fra myndighederne. Noget helt andet var den form for arkivalier, som opstod lokalt, og som ikke skulle, og heller ikke blev, afleveret til landsarkiverne. Disse arkivalier var meget vigtige for at kunne beskrive lokalitetens historie. Det kunne f.eks. være den lokale fotografis arkiv. Den dag, han holdt op med sin virksomhed, blev alle hans negativer og glasplader måske kørt i mergelgraven. Det var præcis sådan noget, der fik Hans Brandt i Faaborg til at starte det første lokalhistoriske arkiv af sin art her i landet. Der er ganske vist lidt diskussion om denne sag, men man plejer at regne Brandts arkiv som det første.

Initiativet smittede og efterhånden blev der oprettet lokalarkiver alle vegne. Lokalarkiverne var simpelthen den forpost, der reddede de ting for eftertiden, som ellers ville være gået tabt. I dag er der vistnok lokalarkiver i alle landets kommuner, måske på nær 1-2 stykker. Til gengæld er der så kommuner, der har op til flere arkiver. Alene Odense kommune har vist hen ved 30 lokalhistoriske arkiver. Disse arki-

ver har samlet enorme mængder af fotografier, billeder og foreningsarkivalier. Alene den omstændighed, at de lokalhistoriske foreninger har omkring 30.000 medlemmer fortæller noget om deres betydning. Vis mig den anden videnskabskabsgræn, som har en støttegruppe på 30.000 personer? Det er da noget, som man skal tage alvorligt.

Siden 1900 er der udkommet et væld af sognehistorier, men det er næsten altid bestemte emner, som behandles. Særligt i de ældre sognehistorier. Hvordan vil du karakterisere denne tidlige form for lokalhistorie? Hvad skrev man om?

En af de første byhistoriske bøger, som vi har, er Christen Erichsøns om Viborg by fra 1700-årene, som dog ikke er publiceret i sin helhed.³ Her skriver han med udgangspunkt i lærde citater fra Herodot og andre oldtidsskribenter, hvor mange tusind år gammel, Viborg var. Det var en meget væsentlig del af denne form for historie, at påvise det beskrevne emnes angivelige ælde, altså at Viborg var eventyrligt meget ældre, end den rent faktisk var. Så skriver han også om hvor prægtig Viborg er. Domkirken er f.eks. den smukkeste i landet – det var med andre ord en lokalpatriotisk historie. Mange af den tids topografiske forfattere var embedsmænd, som beskrev hvor galt det var gået med byen, hvor meget den var gået tilbage, efterfulgt af en opfordring til kongen om at opbølge byen til sin tidligere glørværdige tilstand. En glørværdig tilstand, som skribenten just havde oprullet i sit værk. Det spillede faktisk en meget stor rolle i den tids lokalhistorie. Også senere spillede lokalpatriotismen en meget stor rolle i denne type lokalhistorie. Det var værd at huske på fortiden, som det ofte blev fremhævet. En forfatter skriver f.eks., at hans bog bør gemmes et sikkert sted til vidnesbyrd for efterslægten. Under påvirkning af

den faghistoriske litteratur ændrede byhistorien sig dog med årene. Den blev mindre lokalpatriotisk og mere faglig.

Nogle af disse værker er rent kronologisk opdelt år for år, Kinchs store bog om Ribe f.eks. Det er år for år en skildring af, hvad der sker i Ribe.⁴ Andre tager meget håndfast på det. De deler byen op i en række emner: der er de og de offentlige bygninger, der er styret, der er brandvæsenet og der er ditten og datten. De starter ved byens grundlæggelse og fører emnet op til nutiden. Derpå starter de med det næste emne osv., således at man har en hel stribe søjler, der står ved siden af hinanden. I 1940'erne gør historikerne Albert Olsen og Johan Hvidtfeldt så opmærksom på, at denne form for historie er helt ubrugelig set fra rigshistorikerens synsvinkel. Rigshistorikerne har ingen fornøjelse af den, de kan ikke bruge den til noget. Lokalhistorien har nemlig ingen problemstillinger. Som de engelske lokalhistorikere siger: »for mange kendsgerninger og for få problemer«. Ingen spørgsmålstejn.

Men Olsen og Hvidtfeldt så gerne, at lokalhistorien skulle samle byggesten til rigshistorien. Albert Olsens synspunkt var, kort fortalt, at Danmark blev regeret oppefra, og der blev givet love og forordninger, som næsten aldrig blev efterfulgt lokalt. Hvis man altså ville vide, hvordan f.eks. bystyret havde fungeret, hvordan købmænd og håndværk havde været organiseret osv. så måtte vi have lokalstudier. Punktundersøgelser og lokalhistoriske undersøgelser og til det formål så Olsen og Hvidtfeldt gerne, at der blev oprettet et lokalhistorisk institut ved Københavns Universitet. Og det blev faktisk oprettet under 2. Verdenskrig, men det kom aldrig til at fungere, fordi Olsen måtte flygte til Sverige. I stedet blev det først oprettet i 1970, dog ikke som et institut, men som en afdeling under Historisk Institut på Køben-

havns Universitet, som nu står over for at blive nedlagt ved min afgang.

Det var altså meningen, at lokalhistorien skulle underbygge og uddybe studiet af rigshistorien, og Olsen og Hvidtfeldt havde en lang række forslag til, hvilke emner, som man skulle tage op. Og en del af dem, er faktisk også blevet taget op siden hen. Men man må jo nok sige, at den lokalhistorie som blev skrevet i denne periode var en historie om folkene i toppen. I byhistorierne var det styrets folk og eliten som blev beskrevet, i sognehistorierne var det sognestyrets folk og i det hele taget gårdmændenes historie, mens husmændene f.eks. helt blev forbigået. I byerne var det f.eks. de »gode« købmænd, der blev beskrevet i en sådan grad, at man ligefrem får indtryk af, at byerne kun bestod af købmænd, som også sad i bystyret ligesom de også styrede kirkens anliggender. De mere sociale vilkår fortoner sig derimod, mens de overordnede forhold, som f.eks. konkurer o. lign. oprulles. Det er en meget almindelig recept. Det er »søndagssiden«, af byens historie, som vi ser.

Sådan er det imidlertid ikke længe. Nu prøver man at få det hele med. Rige som fattige. Et godt eksempel på en sådan lokalhistorisk bog, der kommer hele vejen rundt, og som er fyldt med mennesker og liv, er Anna Rasmussens to bøger om Hylke sogn. Det er jo noget, af det bedste lokalhistorie, der er skrevet.⁵ Bøgerne om Hylke viser jo, at man ikke behøver at være født i sognet for at kunne få udbytte af et lokalhistorisk værk. Det er i øvrigt en ofte hørt misforståelse, at man kun kan have interesse i at læse lokalhistorie, hvis man er født på den pågældende lokalitet. Det svarer jo til, at man kun kan have interesse i at læse Dea Trier Mørchs *Vinterbørn*, hvis man selv er, eller har været, gravid og har ligget på en fødeafdeling! Mange af de gamle lokalhistoriske bøger var dog meget opremsende, men noget af det

gode, som er sket i nyere tid, er, at man nu forsøger at komme hele vejen rundt om samfundet, at få det hele med.

Siden 1960'erne er der da også sket en ændring i det lokale emnevalg. Det er ikke længere landbrugets historie, der er i højsædet, nok på grund af, at der er færre og færre mennesker, der lever på landet og færre og færre, der er direkte involveret i landbruget. Hertil kommer, at det kan være svært at definere, hvad lokalhistorie er. Der kommer f.eks. mange etnologiske undersøgelser, hvor man kan diskutere om det er etnologi eller lokalhistorie, der er tale om. Og hvad med de mange undersøgelser om menneskers sociale forhold, der kommer fra Socialforskningsinstituttet? De fortæller jo også om mennesker, der lever i lokalmiljøer? Er det så også lokalhistorie – eller er det samtidshistorie eller samfundsforskning? Det samme gør sig gældende med eksempelvis Landbohistorisk Selskab, der udgiver mange bøger om landbohistorie. Mange af disse bøger er forankret i et lokalmiljø og skildrer en enkelt lokalitets historie. Er det så landbohistorie eller lokalhistorie? Når en historiker skriver en disputats om Københavns industrialisering, er det så lokalhistorie eller er det industrihistorie? Jeg synes det er lidt ligegyldigt, hvad man kalder det. Der har aldrig været noget frugtbart i at grave grøfter.

Hvem var de første faguddannede historikere, som begyndte at tage lokalhistorien alvorligt og selv bedrive lokalhistorie?

Jo, allerede A.D. Jørgensen anerkendte jo dette arbejde, og selvom han ikke var uddannet historiker og stod lidt for sig selv i det faghistoriske miljø i Danmark, så endte han dog som rigsarkivar. På A.D. Jørgensens tid omkring 1900 var der jo næsten ingen faguddannede historikere i Danmark og de

der var sad alle sammen i København. Men på de nyoprettede landsarkiver blev der ansat uddannede historikere og derved spredte historikerne sig langsomt ud i landsdelene. Ganske vist ikke mange, men alligevel. Og på de nye arkiver var det jo oplagt at bedrive lokalhistorie, da man jo sad dør om dør med arkivalierne. Også historikere som Mackeprang og Peter Munch benyttede sig af lokalhistoriske arkivalier i deres disputater om det danske købstadsstyre, selvom man vel næppe ville kalde det for egentlig lokalhistorie.⁶ Erik Arup mente også, at lokalhistorien var vigtig og hævdede, at historie i folkeskolen burde blive til en slags lokalhistorie og han byggede selv i høj grad sin forskning på lokale undersøgelser.⁷ Efterhånden bredte det sig så. Jeg tror i hvert fald ikke, at Arup havde noget »problem« med lokalhistorikere og det samme gjaldt også Albert Olsen. Han lagde jo netop vægt på, at lokalhistorien skulle bruges som byggesten til rigshistorien.

Det var i det hele taget et almindeligt synspunkt blandt faguddannede historikere i 1940'erne, at lokalhistorien ikke havde nogen selvstændig værdi. Den skulle udelukkende fungere som byggesten til rigshistorien, og det er jo i grunden et mærkværdigt synspunkt, så længe at så mange mennesker ude omkring har meget glæde ud af lokalhistorie, og føler at de får et rigere liv ved det. Har det ingen værdi? Det griber i virkeligheden ind i en problemstilling, som ofte er blevet drøftet af historikerne: hvad er relevant og hvad er ikke relevant. En diskussion, jeg betragter som absurd. Det er mig ufatteligt, at nogen i dag kan hævde den slags synspunkter. Alle har glæde af at kende til fortiden, og selvom man siger, at man ikke kan lære af fortiden, hvad er så et menneske uden historie? Det er jo som et menneske uden hukommelse – et menneske, der ikke hvem det er.

Kan man sige, at der blandt de faguddannede historikere ikke er særligt meget prestigeforbundet med at bedrive lokalhistorie, og at man betragter det som et felt for amatører?

Ja, det kan man måske godt sige. Og det er egentlig lidt pudsigt, når man tænker på, hvor mange læsere der faktisk er til lokalhistoriske værker. Det har altid forekommet mig underligt, at man i stedet for at skrive noget, der bliver læst af 100-200, ja måske flere tusinde mennesker, hellere vil skrive noget, der kun bliver læst af 10 kolleger. I det hele taget må man ikke kaste vrag på at popularisere historien og overlade dette til journalisterne. Det er alt for vigtigt et område at overlade til journalister.

Her har Palle O. Christiansen fat i noget meget centralt, når han et sted skriver, at *»vor skriftlige fremstilling af fortiden nok har et videnskabeligt formål, men at den samtidig – ligesom al anden litteratur – har mulighed for at gøre os klogere på det liv, vi lever her og nu og dermed måske ruste os blot en lille smule bedre på vor vej ind i fremtiden. Dette gælder også vor evne til at forholde os til politiske forandringer«*.⁸ Vi må derfor ikke svinge vor samfundsmæssige opgave, men bidrage til at befolkningen som helhed, får en forståelse for historien og for de historiske forandringer. Popularisering er med andre ord et vigtigt aspekt ved historikerens virke. Heldigvis er man også begyndt at gøre mere ud af formidling, også på universiteterne. Man skal forstå, hvad man skriver og ikke sylte det ind i en masse uforståelige fremmedord, som man måske ikke selv ved præcist hvad betyder.

Jeg har en lærd kollega, som jeg havde med til et nordisk lokalhistorisk seminar, og ham skulle jeg bl.a. præsentere for en nordmand. Jeg præsenterede ham derfor som en af Danmarks fornemste lokalhistorikere. Det

blev han noget betuttet over, men han havde rent faktisk lige skrevet et stort bind af en byhistorie, som var et ganske fremragende lokalhistorisk arbejde. Jeg kunne ikke stå for chancen for at drille ham en lille smule. Men de professionelle forhold til lokalhistorien er lidt ambivalent, for der er rent faktisk en meget gammel tradition for, at universitetsfolk har skrevet lokalhistorie: Sven Henningsen har skrevet om Sakskebings historie, Georg Nørregaard har skrevet om Nykøbing Falster, Karl-Erik Frandsen har skrevet om Københavns og Roskildes historie, Jens Engberg har skrevet om Aarhus bys historie og de ti store bind om Odense bys historie er i høj grad skrevet af de lokale arkiv-, museums- og universitetsfolk.

Tror du at det er noget, som de faguddannede gør af veneration for lokalhistorien?

Ja, for dem der skriver om deres fødeby må det vist være tilfældet. Man ser jo ofte, at hvis studerende f.eks. vil skrive speciale om fæstebøndernes forhold eller lignende, så er hele Danmark jo en stor mundfuld at tage op. Og hvad gør man så? Jo, man vælger den egn, hvor man selv kommer fra og skriver om den. Og det er jo også ret naturligt. Man kender det hele på forhånd, således at der er en masse ting og sager, som man ikke behøver at sætte sig ind i. Og så kan det jo endelig også være, at man kan lide egnen. Andre bruger lokalstudiet som afsæt for punktstudier, der skal belyse landsdækkende forhold.

Men i det hele taget har lokalhistorien i Danmark en meget forskellig status fra f.eks. Norge og Finland. Disse to lande indgik jo i andre nationer og derfor havde man ikke her nogen rigs- eller nationshistorie at skrive. Det betød at man i stedet dyrkede det lokale og lokalhistorien som en slags

kultur- og nationalitetsværn. Herved fik lokalhistorien meget stærke rødder i disse lande og det er man så fortsat med, også efter selvstændigheden. Det er f.eks. meget sigende, at da Finland skulle afgive Karelen til Rusland sørgede man for, at få skrevet så mange sognehistorier som overhovedet muligt om de egne, der skulle afstås. Det skulle bevares og den viden, der eksisterede om Karelen, skulle »med hjem« til Finland, da man evakuerede folk fra området.

Også i Sverige har man en stærk professionel tradition for lokalhistorie – flere svenske byhistorier er f.eks. disputatser. Her kan jeg mærke, når jeg mødes med nordiske kolleger, at Danmark virkelig er sakket bagud. Når vi på disse nordiske møder drøfter forholdet mellem rigshistorie og lokalhistorie føler de andre ofte, at vi i Danmark står i en slags forsvarsposition, hvor vi skal retfærdiggøre vor eksistens. Vi skal forsvare, hvorfor lokalhistorie er vigtigt. Hertil siger de andre: jamen er det ikke snart på tide, at det er rigshistorikerne, der skal til at forklare det, de laver og hvorfor dette her tilfældige rige med dets tilfældige grænser er en passende ramme for historisk forskning. Danmark i sin nuværende udstrækning har jo kun set sådan ud siden 1920 og vi ser f.eks. Danmarkshistorier, som slet ikke behandler Slesvigs forhold. Slesvig betragtes med andre ord ikke som en del af Danmark.

Har der været nogen interaktion mellem f.eks. lokalhistorie og etnologi i Danmark eller betragtes det som to særskilte discipliner?

Etnologerne beskæftigede sig jo ikke blot med de ydre ting og sager, men havde en langt mere åben måde at gå til værks på. Her beskæftigede man sig også med underklassen, med dagliglivet, med det åndelige og det mate-

rielle. De har bygget videre på en gammel tradition for studiet af dagliglivet, som f.eks. Troels-Lund studerede det, og det er en retning som har passet fint til mange lokalhistorikers interesser. Lokalhistorien har jo også udviklet sig i trit med den øvrige udvikling i historiefaget. Hverdagshistorie og mentalitetshistorie har også vundet ind her, og egentlig kan man sige, at det er emner, som allerede den meget gamle lokalhistorie fra 17- og 1800-tallet bar i sig – ganske vist på en ufuldkommen måde.

Inspirationen fra nabofag er virkelig vigtig, hvis faget fortsat skal udvikles. Den norske historiker Kåre Lunden har f.eks. sagt, at hvis man inden for kvægbruget har rendyrket en race så længe, at den begynder at give en ringere ydelse, så skal man indforskrive noget kvæg fra en anden race og lave en ny blandingsrace, så stiger produktionen. Og han siger bl.a., at hvis historikerne skal opnå noget, så skal de f.eks. indforskrive nogen etnologer, således at man kan få nogle nye synspunkter ind i faget. Og det har påvirket lokalhistorien – bevidst eller ubevidst.

Du har på et tidspunkt skrevet, at »kun sært konservative gemytter ville i de andre nordiske lande finde på at sætte spørgsmålstegn ved det samfundsrelevante i lokalhistorisk forskning og aktivitet i det hele taget«? Siger du hermed mellem linierne, at der sættes et sådant spørgsmålstegn herhjemme?

Ja, det er jo en god tolkning af det, jeg har skrevet, og den er nok ikke helt forkert.⁹ Selvom der nok ikke er mange historikere, der mener, at lokalhistorien er ligegyldig, så er der dog også dem som mener, at historiens eneste opgave er at beskrive samfundsudviklingen i de sidste 150 år. I givet fald ville det betyde, at vi skulle lade den ældre historie ligge og f.eks. overlade

den til journalisterne – og det går jo slet ikke. Deres baggrundsviden er alt for lemfældig. Vi kan ikke lade Danmarkshistorien før 1800 ligge.

Kan man sige, at de opgaver som lokalhistorien stillede sig selv ved begyndelsen af det 20. århundrede faktisk er de samme her ved indgangen til et nyt århundrede?

Ja, men der er også kommet nye temaer til, f.eks. kvindehistorie, mentalitetshistorie og de fattiges og de undertryktes historie bare for at tage nogle eksempler. De er kommet til i løbet af den sidste generation, og det er emner som f.eks. Ludvig Holberg aldrig ville kunnet havet forestillet sig skulle være historiske temaer. På samme måde kan vi umuligt forestille os, hvordan lokalhistorien vil udvikle sig i det kommende århundrede. Det kan godt være at vi tror, at vi har dækket hele spektret, men det ville dog være mærkeligt, at vi skulle have opfundet alting lige præcis ved indgangen til et nyt årtusind.

Men der kommer jo også nye teknikker og metoder til. F.eks. en naturvidenskabelig metode som dendrokronologi. Det spiller en enorm rolle, at man lige pludselig kan datere ting og det ikke kun med kulstof 14-metoden, som har en stor indbygget usikkerhed. Nu kan vi f.eks. sige, at Dannevirke er opført af træ, der er fældet det og det år og så færdig punktum. Det er et fabelagtigt hjælpemiddel for en historiker og den slags nye ting kan jo pludselig dukke op. Men der er nogle arbejdsopgaver, som nu er »in«, og som sikkert også vil fortsætte med at være det i fremtiden, f.eks. sådan noget som at studere, hvordan mennesker har levet og hvordan deres udvikling har været på lige præcis denne eller hin enkelte lokalitet. Det går vist aldrig af mode. Det kræver desuden gode idéer at skabe nye former for forskning og gode

idéer, det er jo sådan noget, som man næsten ikke kan undervise i. Det kræver gode idéer at skrive god og spændende historie – også god lokalhistorie.

Men i det hele taget kan jeg ikke forestille mig, at lokalhistorie nogen sinde kan blive passé. Der står jo flere tusinder af mennesker parat til at dyrke den og i form af punktstudier er den ganske enkelt helt uundværlig. Bøger som Alex Wittendorffs *Alvej og Kongevej*, Thorkild Kjærgaards *Den danske revolution* og Claus Bjørns *Bonde Herremænd Konge* trækker f.eks. umådeligt meget på lokalhistoriske undersøgelser. Såvel lokalhistorie som slægtshistorie har så mange udøvere, at de to genrer også i de næste mange år vil stå stærkt. Lokalhistoriens udvikling i det 20. århundrede har nærmest været eksplosiv og det er nok en af de genrer, som har haft den største vækst. Både med hensyn til de institutioner, som er oprettet, med hensyn til det antal mennesker, som er involveret i lokalhistorie og med hensyn til den litterære produktion, som finder sted. Det er et af de virkelig store vækstområder i dansk historie. Derfor ærgrer det mig også meget, at Københavns Universitet ikke har satset mere på at samle op på dette område, samt at man ikke i højere grad støtter det med vejledning, rådgivning, bogproduktion, foredrag osv.

Hvordan ser du fremtidens lokalhistorie og hvilke emner tror du bliver taget op af lokalhistorien i løbet af det nye århundrede?

Jeg tror, at »den grønne bølge« som startede allerede i 1960'erne og som betød, at man samlede sig om det nære, var imod EF og EU, genoprettede gadestævner og gadekær og den slags i landsbyerne, vil blive yderligere forstærket i de kommende år. Her bruger man lokalhistorien som kulturværn. I en situation hvor man går ind i et regionernes Europa, eller hvad man

nu vil kalde det, da kan man godt få brug for at besinde sig på sin lokale arv, hvad enten det så er den danske eller den fynske eller det er en endnu mindre enhed. Det tror jeg vil betyde noget. Med hensyn til det rent faglige tror jeg, at sådan noget som sammenlignende lokalhistorie vil vinde frem. Her er vi bagefter i Danmark, mens man i Norge og Sverige er noget længere fremme. I den sammenlignende lokalhistorie tager man f.eks. to sogne eller to byer, som tilsyneladende ligner hinanden, men hvor forholdene alligevel er forskellige, og så undersøger man hvorfor. Det kan f.eks. gøre folk på stedet mere bevidste om, hvorfor deres lokalitet er som den er, og det kan gøre fagfolk mere bevidste om udviklinger af historisk art – også på nationalt plan. Her tror jeg, at der er en stor faglig viden og erfaring at hente. Såvel fagligt som kulturelt er jeg overbevist om, at lokalhistorien vil trives og have det godt i lang tid fremover.

Noter:

1. Ludvig Holberg: *Dannemarks Riges Historie* 1-3, 1732-35.
2. S.V. Wiberg: *Personalhistoriske, statistiske og genealogiske Bidrag til en almindelig dansk Præstehistorie*, 1870-71.
3. Christen Erichsøn: *Viborg Byes Beskrivelse*, 1727.
4. J. Kinch: *Ribe Bys Historie og Beskrivelse*, 1869-81.
5. Anna Rasmussen: *Hylke sogn i det attende århundrede*, 1980 og *Hylke sogn i det nittende århundrede*, 1985.
6. M. Mackeprang: *Dansk Købstadsstyrelse fra Valdemar Sejr til Kristian IV*, 1900; Peter Munch: *Købstadsstyrelsen i Danmark fra Kristian IV's Tid til det 18. Aarhundredes Midte (1619-1745)*, Kbh. 1900.
7. Aksel E. Christensen: Erik Arup, *Fortid og Nutid*, bd. 20, 1959, s. 385.
8. Palle O. Christiansen: At tænke med fortiden. Om historisk forandring og kulturel forståelse af et forandringernes Europa, 1066. *Tidskrift for Historie* nr. 1, 1999, s. 4.
9. Knud Prange: *Trend eller traume? Lokalhistorisk afdeling i det næste sekel*, Tekst og Teser nr 4, 1999, Arbejdsrapporter fra Institut for Historie, Københavns Universitet, s. 9.

Anmeldelser

Johan Engström og Ole L. Frantzen (red.): Øresunds strategiske rolle i et historisk perspektiv, Dansk/svensk symposium 3.-7. juni 1996, Lund 1998, 196 s.

Bortset fra Slesvig er Øresund sandsynligvis det geografiske område i Danmark, der gennem tiderne har haft størst betydning i danmarkshistorien, når det drejer sig om militærstrategi og krigeriske forviklinger. Frem til 1658 var Øresund et indenlandsk farvand, der gav Danmark store strategiske manøvre muligheder i konflikt-situationer. Efter Roskildefreden blev Øresund grænseområde mod Sverige og som sådant af afgørende betydning for danske og svenske forsvars- og angrebsinteresser – hvad man i nyere tid kunne kalde et sikkerhedspolitisk tyngdepunkt af vital interesse for Danmark og Sverige. Også internationalt har Øresund som adgangsvej til Østersøen gennem tiderne udgjort et område af stor strategisk værdi for europæiske stormagter, især England og Holland (handel) samt Rusland (handel og sikkerhedspolitik). For Sovjetunionen og Østbloklønderne var Øresund og Østersøen under den kolde krig et farvand, der måtte vindes kontrol over i en krigssituation. Hvad det ville have betydet i en atomar konflikt, tør man dårligt forestille sig.

Det er således et militærhistorisk set centralt område, som Tøjhusmuseet og Krigsarkivet i Stockholm tillige med en række andre danske og svenske historiske institutioner har valgt at fokusere på i en række foredrag, der blev holdt på et fælles dansk/svensk militærhistorisk symposium 3.-7. juni 1996. Initiativtager var førstearkivarie Lars Ericsson, Krigsarkivet i Stockholm. Det er disse foredrag – 14 i alt – der udgør monografien *Øresunds strategiske rolle i et historisk perspektiv*. Foredragene behandledes, som forordet oplyser »*detta tema från istidens-stenålderns tid til slutet av det kalla kriget. Indelningen av föredragen var upplagd periodvis i kronologisk ordning med växelvis danska och svenska föredrag för at på så sätt få de olika tidsperiodernas historiska skeende belysta ur såväl dansk som svensk synvinkel*«. De 14 foredragsholdere, og dermed forfattere, er fra dansk side Frede P. Jensen, Gunner Lind, Ole L. Frantzen, Ole Feldbæk, Hans Christian Bjerg og K.G.H. Hillingsø, fra svensk side Johan Engström, Anders Ödman, Göran Larsson, Lars Ericsson, Björn Gäfvert, Erik Norberg og Knud Zetterberg samt fra Polen Tadeusz Panecki. Nogen form for præsentation af forfatterne har man ikke fundet nødvendig, hvilket kan undre, da næppe alle potentielle læsere er bekendt med forfatterne eller deres forudsætninger for at behandle deres emne.

Fremstillingen skrider kronologisk frem begyndende med stenalderen. Johan Engström lægger for med »Østersjøinløbet. Den geologiske bakgrunden og en studie af konflikt og krig under forhistorisk tid i dess nærområde«. Anders Ödman fortsætter med »Øresundsområdet som medeltida krigsskådeplads. Strandförskjutningen och Saxo Grammaticus« – et af de meget interessante indlæg, hvor ny viden om vandstanden i Østersøen og Øresund kaster lys over historiske begivenheder som slaget ved Helgeå i Skåne 1026. Den norske kong Olaf Haraldsson i forening med Sveriges kong Anund Jacob hærgede Skåne. Danske kong Knud i London blev underrettet, samlede en stor flåde og sejlede direkte mod Helgeåen. Olaf byggede en dæmning over åen og stemmede vandet op. Da Knud sejlede op ad åen åbnedes dæmningen for at skylle Knuds skibe væk – det mislykkedes, og Olaf og Anund måtte fortrække nordpå. Man ved nu, at vandstanden i Østersøen på den tid var 1 m højere end nu, hvilket gjorde Helgeåen sejlbare 30 km ind i landet, nærmest som en fjord. Og netop ved Torsbro ved Helgeåen, cirka 30 km fra åens munding, har man fundet uforklarlige rester af svært tømmer, der kan være levninger af Olafs dæmning. En anden hidtil uforklarlig skibsspærring i Fodevigen ved Falsterbo – uforklarlig fordi den nuværende vandstand tillader uhindret passage af fartøjer med dybdegang som datidens – har dengang i første halvdel af 1100-tallet været anderledes effektiv, fordi vandstanden da var noget lavere end nu. (Ved Fodevigen blev kong Niels og sønnen Magnus i 1134 nedkæmpet af Erik Emune, Knud Lavards broder). På samme måde kan man forklare, hvorfor Absalons borg ved Havn blev anlagt i meget lavt niveau over havet, idet vandstanden i Øresund, da borgen blev bygget 1167, var en halv meter lavere end i dag. Ödmans afsnit er et smukt eksempel på, hvordan geologiske forhold kan forklare ellers tilsyneladende irrationelle fortidige hændelser. Efter Ödmans indlæg følger en række foredrag, der indholdsmæssigt udgør monografiens centrale del, nemlig Øresunds mest turbulente tid, 1500- og 1600-tallet med tiltagende skibstrafik, øgede handelsinteresser (internationalisering af Øresund) og ødelæggende dansk-svenske krige kulminerende i Karl Gustav-krigene 1658-60, Skånske krig 1675-79 og Store Nordiske Krig 1703-1720.

Monografiens idé og force er her at få såvel danske som svenske strategier og magtinteresser belyst ved danske og svenske indlæg og sætte magtspeilet ind i en europæisk ramme. Frede P. Jensen skriver om Øresund i 1500-tallet, Göran Larsson om »Øresund ur svensk synvinkel 1563-1658«, Gunner Lind om Danmark og

Øresund i 1600-tallet, Lars Ericsson om perioden 1658-1780. Det var i denne periode, at magtbalancen tippede afgørende til svensk fordel. I 1658 måtte Danmark ved den katastrofale Roskildefred afstå Skåne, Halland og Blekinge til et ekspanderende imperialistisk Sverige, der frem til Karl den 12.'s fatale nederlag ved Poltava i 1709 fremstod som en europæisk stormagt. At Øresund nu var statsgrænse betød en ny strategisk situation for både Danmark og Sverige. Tillige lå det i stormagternes interesse, at Øresund ikke kontrolleredes af en enkelt stat, og af samme årsag måtte Danmark fremover acceptere status quo. Hele perioden skildres meget kompetent og den koncentrerede form giver et godt overblik over begivenhederne som de blev tolket af de respektive aktører. En enkelt mangel må anholdes: Lars Ericsson gennemgår kortfattet skånske krig 1675-1679, der jo var kendetegnet ved svenske sejre til lands og nederlag til vands. Søslaget ved Øland 1676 omtales, men det svenske sømilitære nederlag i Køge Bugt 1677 – det største nederlag en svensk flåde nogensinde er blevet tilføjet – er ikke omtalt med et ord! Det kan undre, at en så markant begivenhed helt udelades i en fremstilling, der netop ser det som sit hovedmål at beskrive militære forhold i Øresund, al den stund Køge Bugt er nærmere Øresund end Øland! Bortset fra denne lapsus er artiklen imidlertid velskrevet.

Ole L. Frantzen, Björn Gäfvert, Ole Feldbæk og Hans Christian Bjerg belyser perioden op til 1900-tallet i hver deres artikel. Vi får grundig besked om fæstningsbyggeri (København), Ruslands voksende internationale rolle (især et problem for Sverige), konflikterne 1801-1807 og Napoleonskrigene set fra dansk og svensk side, tysk flådeopbygning i slutningen af 1800-tallet osv. Samtlige indlæg vidner om stor kompetence og indsigt i samtidens strategiske problemstillinger og ikke sjældent et egentligt arkivmateriale udnyttet i fremstillingerne.

Polske Tadeusz Panecki beskriver opbygningen af den polske flåde efter dannelsen af den nye polske stat 1918 og frem til 1939, da størstedelen af flåden tilintetgjordes af Tyskland. Interessant er beretningen om, hvordan flere af ubådene undslap til England, en enkelt endog efter at have været forsøgt interneret i Tallinn i Estland efter tysk pres. Erik Norberg skriver om situationen i Østersøen efter de to verdenskrige. I slutningen af 1. verdenskrig omtales, at »den tyske Ålandsaktion« forårsagede stor opstandelse i Stockholm og fik stor indflydelse på svensk strategisk tænkning, idet man nu anså Tyskland for den fremtidige dominerende østersømagt (det var efter Brest-Litowskfreden, men før 9. november 1918). Desværre får vi aldrig forklaret, hvad Ålandsaktionen egentlig gik ud på. Et eksempel på at hvad der for en svensk

læser muligvis er en selvfølgelighed, ikke er det for den uindviede danske.

K.G.H. Hillingsø afrunder monografien fra dansk side med perioden 1920 op til år 2000, der især karakteriseres ved opkomsten af NATO og truslen fra øst. Kent Zetterberg skriver til slut om Sverige og Øresund under den kolde krig. Begge artikler er prydet af informative kort over, hvorledes Østblokken forestillede sig et angreb iværksat og udført, bl.a. med indsættelse af taktiske atomvåben!

Sammenfattende må monografien om Øresund betragtes som en meget koncentreret fokusering på en enkelt side af historien, hvilket kan fornemmes noget ensidigt over så lang en tidsperiode. Den uundgåelige ophobning af historiske facts i forbindelse med de enkelte artikler kan føles tyngende, men er imidlertid nødvendig for at få sammenhæng i kronologien. Artiklerne er alle velskrevne og man fornemmer, at forfatterne er hjemme i deres stof. Udførlige kilde- og litteraturhenvisninger efter den enkelte artikel fremmer også det indtryk og giver den interesserede gode muligheder for videre studier. Ideen med at modstille danske og svenske strategier giver fremstillingen en egen spænding og et overblik over den enkelte tidsperiode. Illustrationerne er sort/hvide og velvalgte, men enkelte farveillustrationer ville have forskønnet bogens lidt grå fremtoning. Men ellers her op mod Øresundsbroåbning og med øget regional fokusering på Øresundsområdet et glimrende initiativ.

Henrik Stissing Jensen

Bi Skaarup og Henrik Jacobsen: Middelaldermad. Kulturhistorie, kilder og 99 opskrifter, Gyldendal 1999, 158 s., 188 kr.

Middelalderarkæologen Bi Skaarup er den dansker, der er mest kyndig på middelalderens mad. Sammen med Henrik Jacobsen, der er middelalderarkæolog, historiker og kagebogsredaktør, har hun skrevet en indholdsrig kulturhistorisk kagebog. Den indledes med en solid introduktion til det middelalderlige køkken på 30 sider skrevet ud fra såvel skriftlige kilder som arkæologiske levn og botaniske undersøgelser. Her redegøres for den hjemlige fødevarerproduktion, importvarer, konservering og tilberedning, kokekunst og krydderier samt dagens måltider. Denne introduktion er bortset fra illustrationerne identisk med Bi Skaarups bidrag til *Dagligliv i Danmarks middelalder*, redigeret af Else Roesdahl, 1999, og den kan godt tåle at blive gentaget for en anden målgruppe, for her er i velskrevet og indholdsmættet form fremlagt den viden,

vi har i dag. Den eneste mangel er en litteraturliste til den læser, der gerne vil vide mere. I Roesdahls middelalderbog er der en god kommenteret litteraturliste, der godt kunne have været gentaget her.

Efter denne appetitvækker, der er koncentreret i smag, kommer vi til bogens hovedret – i alt 99 forslag til genskabelse af middelalderlige retter. Der er ingen danske opskriftssamlinger bevaret fra middelalderen, idet den ældste danske kokebog er fra 1616 og således udgivet ca. 100 år efter middelalderens afslutning. Til gengæld er der bevaret en række europæiske kokebøger fra højmiddelalderen, bl.a. i England, Tyskland, Nederlandene og Frankrig, og det er fra disse kokebøger, at forslagene til rekonstruktion af middelalderlige retter er hentet. Det er imidlertid ikke nogen nem sag at tolke de gamle opskrifter. Ikke blot mangler væsentlige detaljer som mængder og tilberedningstid, men også angivelser af hvordan fødevarerne skal tilberedes og hvilke krydderier, der skal anvendes, er yderst summariske.

Opskrifterne er et resultat af de to forfatters mangeårige arbejde med det store europæiske opskriftsmateriale, og de giver den interesserede læser eller bruger muligheder for at kigge dem over skulderen, idet kilden, det vil sige originalopskriften, er gengivet sammen med deres forslag til en nutidig gendigtning af retten. Opskrifterne spænder vidt – fra forretter over hovedretter til desserter og en afdeling med diverse, herunder saucer, krydderiblandinger og drikkevarer. Opskrifterne er lette at gå til, og min afprøvning af en række af dem har afgjort givet lyst til at fortsætte med de øvrige.

Historisk Samfund for Als og Sundeved har i november 1999 afholdt en historisk aften på Nordborg Slot, hvor maden udelukkende bestod af retter fra denne kokebog. Velkomstdrikken var lutendrank, hovedretten var kalvesteg stegt som vildt og serveret med kål og stuvning af porrer og champignon, og som dessert serveredes frugttærte med æbler, svesker, dadler og mandelmælk. Det hele blev tilberedt af en ung kok, der ikke havde noget som helst kendskab til historisk kokebogsmateriale. Men uden besvær formåede han at lave en velsmagende middag til 65 personer ved at følge opskrifterne og ingredienslisten helt nøje. Det sidste er vigtigt – vil man forsøge at rekonstruere middelalderlige opskrifter, snyder man ikke med vægten eller bruger erstatningsvarer.

På grund af mine erfaringer dels fra eget køkken dels fra middagen på Nordborg Slot vil jeg anbefale bogen varmt. Den er velskrevet, smukt illustreret og indbydende som læsebog, og ikke mindst er den særdeles anvendelig som kokebog.

Inge Adriansen

John Erichsen (red.): Frilandsmuseets fynske vandmølle, Frilandsmuseet og Greens Forlag, 1998, 135 s.

Som det måske lidt ubeskedent anføres i bagsideteksten til denne meget smukke bog, så er Danmark ude i verden bl.a. kendt for sine bygningsmuseer. Og sandt er det, at metoderne for flytning og genopførelse af historiske bygninger har nået et meget højt (og omkostningskrævende) niveau netop på Frilandsmuseet, der i 1997 havde 100-års jubilæum og i det første år i det nye årtusinde vil kunne fejre 100-året for udflytningen fra Kongens Have til Sorgenfri i 1901. Museet har således en lang tradition for detaljerede historiske rekonstruktioner inden for byggeskik, boligindretning og efterhånden også hvad angår bygningernes nærmeste omgivelser, haver og landskab. Men museet har også opbygget en anden og nok så væsentlig tradition, nemlig at redegøre for de meget bevidste og nutidige overvejelser af teknisk, metodisk og forskningsstrategisk art, der ligger og har ligget bag de enkelte rekonstruktionsprocesser. Det er en tradition, der vel hænger sammen med den relativisme inden for historie og andre kulturfag, som satte ind efter 2. verdenskrig, og som blandt andre hensyn viste sig på det forskningsstrategiske og praktiske plan ved, at museet under arbejdet med den fynske vandmølle ændrede signaler: I stedet for at søge at føre bygninger og indretning så langt tilbage som muligt ud fra et evolutionistisk-typologisk synspunkt, valgte man at indrette boligen, som den stod i slutningen af 1800-tallet, hvor møllen stadig var i normal drift og rammen om en fuldstændig husstand, og hvor man havde bedre mulighed for at belyse den mangfoldighed af fænomener, som virkede sammen i bestemte situationer, inden de forsvandt fra mands minde.

Bogen om vandmøllen fra Ellested er således i høj grad præget af den erkendelse, at historiske fænomener er uadskillige fra arbejdet med dem, men med en særlig respekt for den omhyggeligt dokumenterede detalje. Læserne bliver så at sige lukket ind i værkstedet hos to generationer af arkitekter (Frode Kirk og Niels Erik Jensen) og etnologer (Peter Michelsen og Lene Floris), og arbejdet følges fra de første undersøgelser på hjemstedet i 1943 over nedtagningen i 1948-49, opførelsen af den kunstige mølledam på Frilandsmuseet samt genopførelsen af stuehuset med mølleri, bryggerslænge og haveanlæg i årene 1961-64, og frem til sidste etape i 1990'erne, hvor udlængerne var på plads i 1996. Endelig følger Mette Skougaard møllens historie arkivalisk, hvor den første gang optræder år 1600. Bogen er rigt illustreret med planer, bygningstegninger, ældre fotos og en række farvefotos optaget til lejligheden af Roberto Fortuna.

Hovedemnerne er byggeskik, boligindretning

og haveanlæg, og det fremgår, at man ved rekonstruktionerne har søgt at kombinere det særegne med det typiske set i de tre klassiske etnologiske dimensioner: tid, sted og socialt miljø, ligesom vi på makroplanet præsenteres for en kort redegørelse for møllernes rolle i landets økonomiske historie fra 1600-tallet og frem til de første årtier af vort århundrede, hvor bønderne fik mulighed for at anskaffe sig elektrisk drevne kværne. Om den sidste beboer på stedet, hvem udviklingen løb forbi, hører vi i Frode Kirks både præcise og nænsomme skildring fra arbejdet på hjemstedet, en beretning det vel ville have været utænkeligt at offentliggøre for en generation siden. I betragtning af de sidste årtiers bestræbelser inden for det historisk-etnologiske arbejdsområde kan man dog undre sig over, hvor lidt vi hører om det lokale samfund i og omkring Ellested og om de aktivitetsfelter af forskellig art, hvori møllens beboere indgik.

Museets forhold til sit eget nære samfund fremgår af, at genopførelsen i 1990'erne af udlængerne er bekostet af et lokalt fond, som også har stillet midler til rådighed for udgivelsen af den smukke, gedigne og veludstyrede udgivelse, der er i kommission hos et lokalt forlag.

Jens Henrik Tiemroth

Annie Christensen (udg.): The Klingenberg Garden Day-book, 1659-1722, Forlaget Rhodos i samarbejde med Landbohøistorselskab 1997, 300 s., 275 kr.

Hovedsagen i denne meget veludstyrede bog er en havedagbog skrevet af generalpostmester Paul Klingenberg (1615-1690) og hans søn Paul von Klingenberg (1659-1722). Dagbogen, der i originaludgaven er skrevet på tysk, er her gengivet på engelsk i Peter Haydens oversættelse med et fyldigt noteapparat samt kapitler om dyrkning af køkkenurter og prydanter og dyrkningsmetodernes udvikling. Udgifveren, dr. phil. Annie Christensen, søger desuden at beskrive generalpostmesterens haver ved Hanerau (Holsten) og Højriis (Mors) med hensyn til form og indhold, lokaliserings- og udviklingshistorie i dem. Desuden gennemgår hun den samtidige sir Thomas Hammers havebog og haveplan, da den er velegnet til at kaste lys på Klingebergs dagbog og havebrug.

Bogen indledes med en introduktion til grundteksten, hvor Annie Christensen gør rede for transskription, oversættelse og principperne for anvendelse af plantnavne samt valg af illustrationer. De meget smukke illustrationer stammer i øvrigt helt overvejende fra *Gottorfer Codex* fremstillet af Hans Simon Holtzbecker i perioden 1649-89. De afbillede planter voksede i haverne ved Gottorp Slot, ikke langt fra Hanerau.

I selve dagbogen får man først og fremmest et enestående indblik i årets gang med hensyn til havearbejdet. Man får fx at vide, hvornår årets første krokus blomster, om frugttræerne rammes af frost, og hvornår tulipanløgene tages op. Jævnligt kommenteres vejrliget. At dagbogen er skrevet af økonomisk velstillede personer, kan der ikke herske tvivl om. Det viser sig i plantevalg og anvendelse af ny teknologi som mistbænke, orangeri og senere drivhuse. Paul Klingenberg den ældre havde da også mange kontakter til udlandet af økonomisk og familiemæssig karakter. Hans svigerfamilie havde store og berømte haver flere steder i Europa.

I afsnittet om dyrkning af køkkenurter gennemgår Annie Christensen med udgangspunkt i en planteliste fra 1687 de planter, der omtales i dagbogen, og hun beskriver bl.a., hvorledes de har indgået i forskellige madretter. Man møder salat, »karse«, radiser, spinat, persille, løg, gulerødder, forskellige kålsorter, melon, jordbær, bønner, kartofler og importerede artiskokker fra England. Gennem den periode, dagbogen dækker, sker der en vis udvikling. Sortimentet bliver stadig større, og da sønnen overtager dagbogsskriveriet efter 1690 afspejler dette også hans viden og interesse. Mens faderen især var interesseret i frugtavl og anså havearbejdet som en slags videnskabelig hobby, blev der efter ca. 1700 i højere grad tale om en prydhave i Højriis, hvortil sjældne eksotiske planter blev importeret, og hvor der blev indrettet opvarmet drivhus.

Bogen afsluttes med appendixes, transkriptionen på tysk samt en bibliografi.

Dette pragtværk giver læseren indtryk af brugen af mange spændende planter og forskellige teknikker, men det er desværre ikke lettilgængeligt. Dette skyldes den omstændelige udgivelsesform, ligesom man som kulturhistoriker kan ærgre sig over, at udgifveren ikke i højere grad har valgt at trække konkluderende linjer ud fra materialet. Men flot er den!

Lene Floris

Kim Daniel Bjarne Bengtson og Arvid Daniel Nielsen Fremmen: Stenfiskeren og Kaperføreren Christian Danielsen i årene før og under Englandskrigene. En aalgaardkrønike 1794-1815, Egnshistoriske beretninger 29, 1998-1999, Hellebæk-Aalgaard Egnshistoriske Forening, 105 s., 75 kr.

Slægtshistorie er en populær fritidsbeskæftigelse, og som professionel historiker kan man på den ene side overraskes over mængden af slægtsforskere på arkiverne, på den anden be-

skæmmes over så få kolleger og studerende man ser i arkivernes læsesale. For mange slægtsforskere lykkes det at finde i hundredevis af aner, som kan placeres ind på stamtavler, men som man derudover ikke ved så meget om. I nogle tilfælde er der også familietraditioner at bygge på, men hvor langt kan man komme ad den vej? Et blandt mange svar på dette spørgsmål giver denne bogs forfattere, der er henholdsvis grandnevø og grandonkel. I deres slægt findes en levende mundtlig tradition, som de derefter har suppleret med det i de skriftlige kilder aflejrede materiale. Konfrontationen mellem den mundtlige – og sikkert af tiden forbedrede – historie og de mere nøgterne skriftlige kilder har skabt en både spændende og pudseløjerlig bog.

Hovedpersonen er, som titlen antyder, Christian Danielsen og hans korte liv som stenfisker og kaperkaptajn, men centrum er livet og miljøet i Ålsgårde fiskerleje, og hvorledes den store og helt store verden i stadig større grad trænger ind i dagligdagen og ændrer menneskenes liv. Den store verden er bl.a. repræsenteret af naboen Hellebæk Geværfabrik og dens ejer grev Schimmelmann, også kendt som finansminister, spekulant, plantage- og slaveejer; den helt store af de engelske krigsflåder, der i 1801 og 1807 stævnede forbi fiskerlejet på vej mod København.

Københavns bombardement 1807 blev en skelsættende begivenhed, både i Danmarks historie og i fiskerlejets. Christian Danielsen udrustede kaperskibet *Steen Bille*, og nogle heldige opbringelser skabte velstand i fiskerhjemmet, som dog for en stor dels vedkommende blev sat over styr først ved luksusforbrug og siden af statsbankerotten.

Skulle en eller anden puritaner stødes over meget personlige vurderinger (mændene er godlidende, modige eller varmlodige, den kvindelige hovedperson Jane, gift med Christian Danielsen, er et stykke veldrejet kvindfolk uden en eneste skavank, som den slags nu skal være, osv.) de dramatiserede scener, de stedvise indslag af gammeldags sprog, så må svaret være, at det ikke er et historisk arbejde i traditionel forstand, men snarere en krønike, beregnet på at blive fortalt med barnebarnet på knæet. Hvis der således er lidt Hans Kirks *Fiskerne* over bogen, så er der ingen tvivl om seriøsiteten og det solide arkivaliske grundlag, som kildehenvisningerne overbevisende dokumenterer. Alt i alt en interessant bog og en værdig mindstøtte over nogle almindelige og dog usædvanlige mennesker.

Dan H. Andersen

Steen Etsvad Petersen: Nyt syn på DEN DANSKE HERREGÅRD – Et ukendt

kulturmiljø, Forlaget Søren Fogtdal, 1999, 208 s., 298 kr.

Arkitekten Steen Etsvad Petersen har i det sidste kvarte århundrede beskæftiget sig med Danmarks herregårde. Hans seneste bog bærer en kompliceret – og forpligtende tredelt titel. Med versaler fremhæves, at det er bogen om den danske herregård. Med mindre typer antydes, at vi står over for et »nyt syn på« samme, og endelig må vi tro, at der er tale om »et ukendt kulturmiljø«.

Den store, smukt tilrettelagte bog er spækket med farvefotografier. Dertil kommer geodætiske kort og instruktive, farvelagte rekonstruktions-tegninger af herregårdene med omgivelser og endelig et mindre antal akvareller af Ole Kortzau i bogens slutning.

Bogen er *ikke* en historisk skildring af den danske herregård. Den er ej heller en kunsthistorisk eller arkitektonisk gennemgang af forskellige tiders og stilarters herregårdstyper, selv om forfatteren naturligvis ikke forbigår den arkitekturhistoriske redegørelse for de af ham beskrevne herregårde. Bogens sigte er anderledes. Og det er vel hermed, at forfatteren mener, at der er tale om et nyt syn på herregården. Problemstillingen, som den oprides i forordet, er spørgsmålet om, hvordan vi bevarer herregårdene som kulturmiljøer, som kulturhistoriske helheder, hvor ikke blot hovedbygningen og dens indbo indgår, men også det omgivende landsbrugslandskab med de forskellige produktionsanlæg og herregårdens parker med de dertil hørende bygninger og monumenter. Der er kort sagt tale om en slags status over den danske herregård og ikke mindst dens omgivelser her ved udgangen af 1900-tallet.

Bogen er et indlæg i debatten om herregårdenes bevaring, og som sådan skal den bedømmes. Det er forfatterens påstand, at det er nu, der skal sættes ind, hvis vi ønsker at redde den danske herregård som en helhed og ikke blot som en tom skal. Med henblik på dette prisværdige formål har Steen Etsvad Petersen valgt at belyse problemerne for vor tids herregårde med udgangspunkt i seks case-studies. Ved udvalget af de seks herregårde er der i følge forfatteren taget hensyn »dels til arkitekturhistoriske perioder og dels til forskellige landskabstyper« (s. 7). De udvalgte herregårde fordeler sig rigtignok med to fra hver af hovedlandsdelene, men den indlysende geografiske spredning sikrer ikke automatisk, at de forskellige landskabstyper er dækket. Og forfatterens postulering bliver ikke mere rigtig af at blive gentaget efter præsentationen af de seks gårde. At gennemgangen har omfattet »karakteristiske anlægs- og landskabstyper fra hele landet« (s. 157) er en tvivlsom påstand. De seks udvalgte »herregårde« omfatter 1740'ernes landsted Frederiksdal og barokherregården

Ledreborg på Sjælland – på Fyn: Glorup ligeledes fra 1740'erne, men med klassicistiske tilføjelser fra omkring 1765, og Hofmansgave fra 1780'erne – og endelig jyske Schackenborg og Clausholm, der begge tager afsæt i barokken i anden halvdel af 1600-tallet. Der er uomtvistligt tale om vidunderlige – og umistelige – steder, men hverken som bygningsværker eller som helheder giver udvalget et dækkende billede af den danske herregård. Det er Steen Estvad Petersen da også godt klar over. Hans bog afsluttes med en såkaldt epilog, som på knapt 50 sider trækker linierne op og søger at kompensere for de foregående siders snævre beskrivelser med omtale af en række danske herregårde og udblik til England og først og fremmest Holland.

Men når titlen og teksten lægger op til en beskrivelse den danske herregård og dens problemer, så er det også rimeligt at forvente, at behandlingen baseres på et repræsentativt udvalg af gårde. Imidlertid savnes både ældre tiders hovedgårde, først og fremmest vore pragtfulde renæssancegårde og nyere tids anlæg fra klassicismen og historicismen. Fem af de seks udvalgte gårdes oprindelse tilskriver sig baroktiden, en lavkonjunkturperiode, hvor byggeriet på landet stod på vågeblus, mens den forudgående og efterfølgende periode, renæssancen og klassicismen repræsenterer storhedstiden i dansk herregårdsbyggeri.

Nu er bogens sigte som nævnt mere og andet end herregårdens hovedbygninger alene. Og man må da spørge, om det er omgivelserne, der har dikteret bogens noget skæve struktur? Forfatterne oplyser intet herom; men det er troligt, at de storslåede, mere eller mindre autentiske haveanlæg, der omgiver alle seks steder har været det afgørende udvælgelseskriterium. Uden at det skal opfattes som *namedropping* er det dog i så henseende værd at understrege, at man i næsten alle landsdele ville kunne finde gode eksempler på ældre eller nyere herregårde med interessante haver, varierede landskaber og mere eller mindre velbevarede produktionsbygninger omkring sig: I flæng skal nævnes: Beritgård, Frederiksdal og Søholt på Lolland; Gisselfeld, Bregentved, Holsteinborg og Borreby på Sjælland; Østrupgård, Hesselagergård og Krengerup på Fyn og i Jylland f.eks. Villestrup, Trudsholm, Lynderupgård og Tirsbæk.

Et nyt syn på herregården proklamerer Steen Estvad Petersen. Det nye er ikke ganske klart, men mon ikke forfatteren tænker på opfattelsen af herregårdene som en helhed. Det er der ganske vist ikke noget nyt i; men derfor kan det ikke understreges tit nok, at bevarelsen og fredningen af vor kulturarv ikke blot drejer sig om enkeltstående, unikke bygningsværker, men også de omgivende historisk betingede strukturer og forskelligartede komplekser.

At herregårdens omgivelser altid bør inddra-

ges i bevaringsarbejdet er bogens hovedsigte. Forfatteren forslår, at de i henhold til lov (1997) nedsatte regionale kulturmiljøråd skal stå i spidsen for det påtrængende arbejde at registrere og på langt sigt sikre de truede kulturmiljøer omkring vore herregårde. Det er en smuk tanke, men foreløbig synes de nedsatte faglige råd mest optaget af at finde deres ben at stå på. Loven foreskriver, at kulturmiljørådene skal rådgive kommunalbestyrelser, amtsråd og statslige myndigheder i varetagelsen af kulturmiljøet. Der følger dog hverken økonomiske midler, indsigelsesret endsige en nærmere definition af kulturmiljøbegrebet med. Det kan være meget godt med endnu en bureaukratisk organisation, men det effektive feltarbejde i marken som en registrering af vore over 500 bevaringsværdige herregårde kræver, er næppe mulig inden for det forum.

Det undrer lidt, at forfatteren ikke omtaler den registratur, som han selv har lagt navn til, nemlig den meget nyttige oversigt fra 1980 over *Danske herregårde, bygninger – haver – landskaber*. Et pionerværk, hvor arbejdet i marken ganske vist er udført af studenter, der ikke alle steder har været lige omhyggelige, men hvor der alligevel ligger et fremragende fundament til en mere dybtgående undersøgelse og registrering af bevaringsværdierne. Steen Estvad Petersen går i brechen for udarbejdelse af et Dansk Herregårdsatlas. Han forslår, at det skal udarbejdes efter samme retningslinier som Kommunealtas, hvor en række udvalgte kommuners ejendomme er registreret og kortlagt som mere eller mindre bevaringsværdige. Det er ikke nogen god ide, idet metode og detaljeringsgrad ligger milevidt fra behovet for et grundigt, detaljeret og ensartet herregårdsatlas. De såkaldte kommuneatlas er blevet til efter frivillighedens og tilfældighedernes princip. Bortset fra de i forvejen fredede ejendomme er registreringen af de forskellige kategorier af bevaringsværdige huse baseret på hurtige skøn og ydre iagttagelser – og iøvrigt uden nogen for forpligtelse for myndigheder eller ejer. Ejendomme karakteriseret med kommuneatlassets røde advarselsfarve, der betyder høj bevaringsværdi, er blevet revet ned med stor fryd i samtlige de kommuner, der råder over kommuneatlas. I virkeligheden rummer både kulturmiljørådene og kommuneatlas en indbygget fare ved, at være faglige vejledere uden kompetance til at gribe ind over for den omsiggribende nedprioritering af vor kulturarv.

Der er bestemt behov for en dybtgående kortlægning af vore herregårdens bevaringsværdige helheder og enkelte dele. Men der er lige så stor brug for det hollandske Monumentenwacht. En faglig myndighed, der som Estvad viser, har forpligtelse til sikre de bevaringsværdige bygninger og deres omgivelser mod misrøg og ødelæggelse. Dette indgreb mod den private ejendomsret må naturligvis, som bogen fremhæver,

overalt modsvares af økonomiske lettelser og direkte tilskud til de »lykkelige ejere« af vore smukke herregårde.

Estvad foreslår på bogens sidste side igangsættelsen af herregårdsatlasset som et pilotprojekt, hvor nogle få ejendomme udvælges »med lige så stor spredning som denne bogs seks eksempler«. Jeg kan helt tilslutte mig visionen om en dybtgående registrering af Danmarks historiske herregårde; men som det vil være fremgået, tror jeg nok, at opgaven bør angribes mere bredt end de barokgårde, der er beskrevet i Steen Estvad Petersens smukke kampskrift.

Niels Peter Stilling

Ulla Kjær, Peter Kristiansen og Hanne Christensen: Fynske herregårde – set af Niels Ringe, Foreningen til Gamle Bygningers Bevaring, 1999, 120 s.

Er man på jagt efter billeder af fynske herregårde i 1800-tallet har det altid været umagen værd at lægge vejen om ad Nationalmuseet, hvor Niels Ringes malerier, tegninger og notitser befinder sig. Niels Ringe (1791-1854) er ikke nogen stor kunstner, men han har efterladt sig en række ganske gode gouacher (små malerier i postkortstørrelse) med motiver af fynske herregårde, og de har i dag betydelig historisk interesse, både fordi flere af bygningerne ikke længere eksisterer, og på grund af maleriernes og tegningernes informationer om bygnings- og landskabsdetaljer.

Det er derfor en god idé af Foreningen til Gamle Bygningers Bevaring at gøre 1999-årbogen til et temanummer viet Niels Ringe og hans produktion. I bogen gengives de ca. 40 gouacher af fynske herregårde alle i farve, og dertil kommer en række skitser, der rummer selvstændige oplysninger, men som også giver et indtryk af Niels Ringes arbejdsproces. Det færdige resultat er blevet en smuk bog med fine billedgengivelser, sådan som Poul Kristensen i Herning er mester for at levere det.

De tre forfattere har hver skrevet et indledende afsnit, mens den kortfattede beskrivelse af de enkelte herregårdsbilleder formentlig er en fælles præstation. Som også titlen antyder kan *Fynske herregårde – set af Niels Ringe* opfattes som et udstillingskatalog. Vælger man at se på bogen med sådanne øjne, bliver sindet mildere stemt; for desværre hører det ikke til sjældenhederne, at kataloger er forsynet med indledende afsnit, som aldrig ville have set dagens lys i mere »seriøse« publikationer. Selv med dette in mente forekommer Ulla Kjærs indledende afsnit om Niels Ringes tid og liv meget tyndbenet. Hendes præsentation af maleren synes alene at

bygge på det tilfældige materiale, der befinder sig i Nationalmuseets arkiv. En nærmere efterforskning af Niels Ringes liv og hans forhold til mæcenen og arbejdsgiveren Laurits Vedel Simonsen på Elvedgård er ikke gennemført, selv om der eksisterer et stort og aldrig udnyttet kildemateriale, både på det fynske landsarkiv og Det kgl. Bibliotek. Ulla Kjær synes tilsyneladende heller ikke at kende Marianne Poulsens fortræffelige artikel om Niels Ringe i *Weilbachs Kunstnerleksikon* eller Hans Henrik Jacobsens biografi om Vedel Simonsen. Resultatet er, som allerede afsløret, blevet en ikke alene tyndbenet, men også rodet og tilfældig præsentation af en godt nok lille – men dog ikke uinteressant – fynsk kunstner. Om Hanne Christensens lille afsnit om »herregårdene som kulturmiljøer« er der kun én ting at sige, nemlig at det forekommer overflødigt. Alene Peter Kristiansens korte introduktion til Niels Ringes tegne- og maleteknik virker relevant.

Med billedbogen *Fynske herregårde – set af Niels Ringe* har Foreningen til Gamle Bygningers Bevaring leveret sit bidrag til den aktuelle debat om bevaringen af den rige kulturarv, som vore herregårde, og ikke mindst herregårdslandskaberne, rummer. Når Niels Ringe tegnede og malede herregårde var det i høj grad også fordi, han betragtede dem som vigtige historiske mindesmærker, som det var vigtigt at værne om og bevare. På den baggrund bliver Ringes over 150 år gamle, men stadig lysende klare, billeder af fynske herregårde pludseligt forunderligt aktuelle.

Karl Peder Pedersen

Viggo Petersen: Romdrup kirke, Romdrup Menighedsråd, 1999, 104 s., 98 kr.

Museumsinspektør ved Aalborg Historiske Museum cand.mag. Viggo Petersen er en af vore kompetente kirkehistorikere, hvilket bl.a. er demonstreret med forfatterens serie af hæfter om nordjyske kirker, nemlig Dall kirke 1989, Nøvling kirke 1992, Volsted kirke 1994, Sønderholm kirke 1996 og Sejlflod kirke 1998. Hertil kommer kapitlet om inventaret i bogen om Sulsted kirke fra 1996. Omfanget af de i øvrigt grundige og forbilledligt strukturerede hæfter (16-24 s.) har naturligvis sat sine begrænsninger. Derfor er det med visse forventninger, man tager fat på Viggo Petersens bog om Romdrup kirke ved Aalborg, og man bliver ikke skuffet.

At Romdrup kirke er lille, det har vore kirkehistorikere fra Frits Uldall (*Om de danske Landsbykirker*, 1920 – Romdrupafsnittet dateret 1885 – manuskript i Nationalmuseet) til Erik Horskjær (*De danske kirker*, bd. 11, 1968) været enige om. Men som andre kirker har også Romdrup sin helt egen historie, og er en del af »den ufattelige kul-

turarv, som kirkerne udgør«, som Viggo Petersen formulerer det (s. 7). Befriet for hæfteformatets krav om begrænsning, kommer Viggo Petersens indsigt til fuld udfoldelse i denne veltilrettelagte bog i nydeligt udstyr, indbundet i hardback, rigt illustreret med nye og gamle billeder i sort/hvid og farve, med et veludbygget videnskabeligt apparat og resume på engelsk. Bogen er først og fremmest en minutios gennemgang af kirkebygningen, dens ex- og interiør. Præste- og lokalhistorie er bevidst valgt fra, og forekommer kun i de sammenhænge, hvor der er direkte tilknytning til kirkebygningen eller genstande i denne, som f.eks. i forbindelse med døbefonten, der giver anledning til en lille barnedåbens kulturhistorie (s. 63-64), eller i forbindelse med kirkegangskornernes tendens til at lade præsten vente i våbenhuset, og ikke omvendt (s. 45).

Bogens hovedsigte, den grundige gennemgang af bygnings- og inventarhistorie, giver såvel oplysninger om konkrete forløb i Romdrup, som i videre perspektiv om skiftende tiders til- og fravalg, herunder de konflikter mellem præst, provst, arkitekt og i nyere tid Nationalmuseet, der opstår ved udskiftninger, restaureringer og nydannelser. Her har i øvrigt velrenomerede folk til tiden foretaget rystende indgreb, som ved restaureringen i første del af 1950'erne (ved arkitekt Packness), hvor man stort set uden videre nedbrød alterbordet. Ved den lejlighed dukkede relikvieæskken i helgenraven frem, og afslørede en helligbrøde, en besværgelse nedlagt i alterbordet ved indvielsen (s. 47-51). Den ugudelige blystrimmel er velpubliceret, i dag udstillet på Nationalmuseet, og på én gang et enestående middelalderlevn, og ved fundsituationen vidnesbyrd om senere tiders hårdhændede behandling af et historisk monument.

Viggo Petersens overbevisende fremstilling af stilarters og idealers skiften giver en kirkebygningernes kulturhistorie, hvor Romdrup kirke antager eksemplets karakter, med stadig udblik til generelle forhold, baseret på forfatterens store viden og brede referenceramme. Viggo Petersen er aldrig bastant i konklusionerne, hvor kilderne ikke entydigt tillader det. Til gengæld er kilderne yppigt og udtømmende udnyttet, og man har tiltro til, at alle væsentlige forhold i arkivalierne i Landsarkiv, Rigsarkiv, Nationalmuseet mv. vedr. Romdrup kirkes bygningshistorie, herunder kirkens inventar, er uddraget og behandlet. Viggo Petersens fine og grundige bog om Romdrup kirke viser, at også en lille kirke har en stor historie!

Henrik Gjøde Nielsen

Lotte Bang Thorsen: »... fra mormors dagbog«. Lazaretlejren ved Hald 1917-18, 1999 69 s. med et tillæg ved Jon

Retlev: Hvem er hvem. Forhandles gennem Viborg Stiftsmuseum, 50 kr.

Lotte Bang Thorsens mormor, Karen Retlev-Abrahamsen, født From, var i maj 1917 30 år gammel og mor til to børn, hvoraf den ene var født et par måneder forinden. Hendes mand, Harald Retlev-Abrahamsen, var blevet ansat midlertidigt som overlæge i hæren og gjorde nu tjeneste ved Røde Kors' nyoprettede lazaretlejr for krigsfanger i Hald ved Viborg. Godt og vel 14 dage efter hans afrejse fulgte Karen efter sammen med de to børn. I første omgang blev de indkvarteret i Viborg, siden, i september, efter længe at have ventet på tilladelsen, flyttede Karen og børnene ud til Harald i lejren. Her boede de til slutningen af februar 1918, hvor Harald Retlev-Abrahamsens tjeneste i Hald afsluttedes.

Bogen består af uddrag af den dagbog, som Karen Retlev-Abrahamsen skrev fra maj 1917 til februar 1918 samt af Haralds breve i tiden umiddelbart forinden. Udgifveren skriver i sit lidt knappe forord, der kun indeholder meget få baggrundsoplysninger, at dagbogen giver et »tidsbillede«. Men læst som et billede af tiden er dagbogen nærmest foruroligende. Tilsyneladende uanfægtet af den dystre baggrund, som de mere eller mindre syge og sårede tyske og østrigske officerer ellers var en umiddelbar og stadig påmindelse om, kaster den unge kvinde sig sorgløst ud i festlighederne. Uddragene fra dagbogen handler for størstedelen om forskellige former for selskabelighed, arrangeret dels af fangerne selv, dels af den danske lejrledelse. Udflugter i omegnen, roture på Hald Sø under fuldmåne, velkomst- og afskedsceremonier, etnisk-kulturelle aftener, fejring af kejserens og kongens fødselsdag osv. Der spises, drikkes og danses – one step, lanciers, czardas. Den unge kone er en feteret danser og får flere beundrere blandt fangerne. Selv er hun ikke uimponeret af uniformerne og de galante officerer. I mere stille stunder lytter hun dog også til deres historier. Men navnlig de østrigske officerers version af krigen er præget mere af spænding og eventyr end af gru, og officererne finder i Karen en næsten kritikløs tilhører. En enkelt gang bemærker hun, at det kan minde om små drenges legen røvere og soldater, men i det store og hele er hun ikke nogen reflekterende dagbogsskriver.

Læst som et tidsbillede er undertonen i bogen som en forløjet wienervals. Dette billede af en dansk, nogenlunde velbjærget borgerstand med en vis benovelse over kejserrigets æresbegreber og fædrelandsforherligelse er nok ikke helt forkert. Skræmmende at den også kunne trives i en lazaretlejr for krigens ofre og bødler. Men alligevel er det spørgsmålet, om man yder dagbogsskriveren fuld retfærdighed ved absolut at skul-

le se hendes private, daglige optegnelser som et udtryk for tiden.

Personen Karen Retlev-Abrahamsen er selvfølgelig mere end et udtryk for tiden. Man forstår de tyske og østrigske officerers indtagelse i hende. Hun må have udstrålet en stor appetit på livet, og for de krigshærgede mænd, som gennem år havde gået med døden i hælene, har der vel undertiden været fuldt så meget medicin at finde hos lægens hustru som hos lægen selv. Tiden i Hald er en chance for at opleve noget anderledes; hun er åben og på sin egen sanselige facon også videbegærlig over for det fremmede. »*Dansen overalt, i hoteller, på restauranter, i landsbyerne om aftenen, den hede Tokayer og Czardas, og at man selv pludselig er med i trylleriet – det tager jeg med, og det glemmer jeg aldrig*« (s. 34).

Da tiden i Hald er ved at være forbi, beklager hun det dog ikke. Hun har fået »danset af«. Som efter en ferierejse i det fremmede trænger hun til at komme hjem til en hverdag og til at arbejde, at udrette noget. Bekendtskabet med en livlig, ung kvinde på den ene side – og på den anden denne undertone af en let forskruet, tilsyneladende blind sorgløshed, og, hvis vi alligevel skal se bogen som et tidsbillede, en foruroligende evne hos et dansk borgerskab til i krigsårene at fortrænge nød og elendighed både inden for og uden for landets grænser. Denne dobbeltbundethed gør »... fra mormors dagbog« til en mærkelig, skræmmende og livsbekræftende bog.

Annette Østergaard Schultz

Anders Monrad Møller, Henrik Dethlefsen og Hans Chr. Johansen: Sejl og Damp, Dansk Søfarts Historie bind 5, 1870-1920, 268 s. Bind 5 af 7, serien skal købes samlet, 2700 kr.

Søfartshistorien er en serie, og det enkelte bind må bedømmes derefter. Derfor vil jeg i det følgende først anmelde bind 5, og derefter diskutere hele søfartshistorien som koncept og udførelse. Bindet er logisk og forfattermæssigt opdelt i 3 dele: Ruter, skibe og værfter af Anders Monrad Møller, søfolk og deres organisation af Henrik Dethlefsen, og redere og økonomi af Hans Chr. Johansen. Centralt i alle afsnit er overgangen fra sejl til damp, som fører til gennemgribende ændringer.

Anders Monrad Møller peger på nogle forhold, det var med til at holde sejlskibene på søen længe efter damp- og motorskibenes indtog. Der skete også på sejlskibe en teknologisk fornyelse kombineret med betydelig udskiftning af flåden. Rigningen blev forenklet og delvis motoriseret med spil, og de tremastede skonnerter fra Marstal, der for mange er billedet på sejlskibstiden, var egentlig et nyt fænomen fra midten af 1800-

tallet, fremtvunget af kravet om let håndtering og mandskabsbesparelser. Sejlskibenes overlevelse kunne ikke skjule, at de i stigende grad blev tvunget ud på nichesejlad, frem for alt til steder, hvor havnefaciliteterne var primitive og måske blot bestod i en enkelt bøje. Når havnene blev moderniseret, evt. forbundet med en jernbane, overtog dampskibene besejlingen. Som man kunne forvente hos Anders Monrad Møller krydres de mange grafer og rutegennemgange med den gode historie og den illustrerende anekdote.

I Henrik Detlefsens afsnit om søfolkene er det også overgangen til damp, der står i centrum som en hovedårsag til den faglige organisering. Dampskibenes besætninger var større, mere opdelt efter faggrupper, ruterne mere fastlagte og besejlingen regelmæssig, og arbejdspresset hårdere. Desuden var 2. halvdel af 1800-tallet generelt en tid med organisering i alle samfundslag. Afsnittet giver en glimrende og grundig beskrivelse af arbejdets opdeling på dampskibene og den faglige organisering, men hvad jeg savner behandlet, er det mere etnologiske eller mentalitetsmæssige, noget, der i øvrigt generelt savnes i serien. Forsvandt den rige skov af sømandsovertro, skikke, traditioner og myter med dampskibene? Blev søfolk blot *working men, who got wet*?

Hans Chr. Johansen er ikke i sine arbejder den sjove anekdotes mand, og de store mænd og igangsættere i tiden portrætteres ikke så meget ved deres personligheder og karaktertræk som ved deres virksomhed og resultater. I centrum er de internationale konjunkturer og den generelle ændring fra det ældgamle partsrederiform, som var karakteriseret ved koncentrationen om det enkelte skib og den enkelte rejse eller ekspedition, og hvor kapitaldannelsen var minimal. Partshaverne indskød midler til bygningen eller anskaffelsen af skibet, og efter hver rejse eller togt fordeltes overskud eller underskud. Dampskibenes kapitalkrav var meget større, og aktieselskabsformen blev dominerende, således som det også skete i resten af økonomien. Vælter dette afsnit sig ikke i gode historier fra tidens grunderkultur, så præges det af den johansenske overskuelighed i fremstillingen og virtuose brug af statistikker, regnskaber og virksomhedshistorier til en seriel historie. Der er en relatering til den internationale økonomiske udvikling, som savnes andetsteds i søfartshistorien. Og så er dette som de foregående bind herligt illustreret. Man har fremskaffet ukendte eller sjældne fotografier, og hvert billede understøtter teksten fortrinligt foruden at fortælle sin egen historie.

Siden *Dansk Søfarts Historie* blev lanceret fra Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg med dronningebesøg, festivitas og servering af Planters' Punch, har modtagelsen været blandet. Anmeldelserne i dagspressen har været meget rosende, men mange yngre forskere har privat udtrykt sig kritisk om projektet, bl.a. at det ikke

gav noget nyt forskningsmæssigt i forhold til den betydelige andel af Det Humanistiske Forskningsråds midler, det har lagt beslag på. Min generelle kritik vil være, at konceptet og udførelsen er for gammeldags, at hvert bind er fremragende som enkeltpræstation og fortolkning af en periodes udvikling, men at serien ikke fungerer særlig godt som serie, og slutteligt, at brugsværdien forskningsmæssigt er ringere, end den burde have været.

Der er en meget snæver koncentration on den danske handelsflåde, og intetsteds finder man en systematisk sammenligning mellem størrelse og sammensætning af den danske handelsflåde med resten af verdens. Intuitivt fornemmer jeg måske efter læsning af de første 5 bind, at den danske handelsflådes andel af verdenstonnagen (i praksis Europas) i forhold til landets størrelse toppede i slutningen af 1700-tallet og 1800-tallet, men jeg har ingen mulighed for på grundlag af udvalgte år at opstille sammenligninger. Ingen af forfatterne bruger eller nævner Richard Ungers opgørelser over de europæiske handelsflåders størrelser (Richard W. Unger: *The Tonnage of Europe's Marchant Fleets, 1300-1800, American Neptune* 4, vol. 52, 1992.)

For at blive ved den forskningsmæssige brugsværdi, så er det også et problem, at der har været en redaktionel beslutning om i udstrakt grad at bruge grafer i stedet for tabeller. Det er afgjort læsevenligt, men hvor er tallene, hvis jeg skal bruge dem? En graf er informativ og en god støtte til teksten, men man kan jo ikke sætte den ind i f.eks. en regressionsanalyse. Det får så være, når de bagvedliggende tal er hentet fra allerede publicerede værker, men især bind 2 har grafer, der bygger på ganske omfattende kildestudier. Hvorfor har man ikke publiceret tallene på en CD-ROM eller lagt dem ud på internettet? Det havde været ganske billigt og forøget den forsknings- og undervisningsmæssige brugsværdi betragteligt. Det er så meget mere mærkeligt, som flere af forfatterne er pionerer indenfor brug af computere og elektronisk publicering i den historiske forskning.

Når man nu har samlet cremen af danske søfartshistorikere, som kender kilderne som ingen andre, hvorfor har man så ikke sat penge af til studentermedhjælp til ekstra forskning i arkiverne. Vi er i høj grad på bar bund vedrørende de økonomiske og produktivitetsmæssige aspekter af søfarten, såsom fragtrater, lønninger, udgifter generelt, sejltider mm. Det havde ikke kostet meget at sætte studerende til at gennemgå nogle udvalgte arkivgrupper, f.eks. konsulatsindberetninger og Waterskoutens arkiv på Landsarkivet for Sjælland og bruge resultaterne i bøgerne, evt. suppleret med en elektronisk publicering under en eller anden form.

Man skal anskaffe alle 7 bind til en pris af 2700 kr. eller næsten 400 pr. bind, hvilket virker

som en ganske høj pris i betragtning af, at Gyldendal har fået det færdige manuskript i hånden med billeder, rettigheder og det hele. Men man kan jo ikke nøjes med at købe et enkelt bind, og hermed har man afskåret en betydelig mængde personer med lav indkomst fra at anskaffe sig dele af værket, herunder en naturlig målgruppe som studerende ved højere læreanstalter. Det er en mærkelig beslutning for noget, som er lagt an som en folkebog på et meget højt niveau. Søfartshistorien kan ikke vælges som lærebog på et universitetskursus, hvilket ikke stemmer godt med valget af søfartshistorie som et forskningsmæssigt satsningsområde. Bøger udgivet som resultat af forskningsprojekter behøver ikke at være beregnet på universitetsbrug, men man bør da ikke udgive dem på en måde, der reelt forhindrer brug i undervisningen. Jeg ville føle det ganske besynderligt at undervise i f.eks. den florissante handelsperiode uden at have søfartshistorien som grundbog, og resultatet ville nok være, at kurset ikke blev udbudt. Med den valgte udgivelsesform og pris vil værket stå på alle biblioteker og dekorere mangen et hjem med klaver, men jeg er bange for, at kun få af de smukke bind bliver skæmmet af øringe, kaffepletter og studerendes kragetæer.

Her er vi måske nået til problemets kerne: Det er tænkt og udført som en bogprojekt, ikke som et forskningsprojekt. Der er ingen tvivl om, at som bogprojekt er serien fremragende, og jeg er fuld af beundring for forfatterens indsats. Det er en kraftpræstation at skrive et bind på det ene mandår, de har fået til rådighed, og når serien er afsluttet, har Danmark fået en søfartshistorie, vi kan være stolte af. Men forskningsmæssigt har man ikke udnyttet mulighederne. Det Humanistiske Forskningsråd synes i stigende grad at bruge sine midler til denne type bogprojekter. Man vil have noget for pengene; forskning skal være synlig i form af gode solide bøger, man kan tage og føle på, og den skal kunne læses og forstås, om ikke af alle, så dog af den veluddannede og interesserede lægmand. Man kan diskutere, om det er en korrekt måde at bruge nogle ret begrænsede midler på, men hvis det nu er politikken, bør man i det mindste skrue projekterne således sammen, at der kommer et forskningsmæssigt udbytte og en effekt ud over bogværker byggende på eksisterende forskning. Hvad angår udgivelsesformen bør forhandlingerne med forlag ikke overlades til forfatterne eller redaktionskomiteen, som sikkert har andet at tage sig til, men forskningsrådene eller ministeriet bør opstille en standardkontrakt med nogle minimumskrav, evt. forhandle selv med forlagene. En naturlig ting ville være at sende udgivelserne i licitation, som man gør med alle andre offentlige arbejder. Studerende bør inddrages i arbejdet. De er en billig og høj kvalificeret arbejdskraft, og man opnår betydeli-

ge synergieffekter. En evig og berettiget klage fra studerende er, at der mangler forskningsmiljøer på de højere læreanstalter. Med den nuværende politik frikøbes de bedst kvalificerede forskere til bogprojekter, så de kan koncentrere sig om at skrive uden at blive distraheret af studerende, måske ikke en særlig logisk politik på et satsningsområde. I stedet kunne man til hvert projekt stille krav om brug af en minimumssum til studentermedhjælp. Jeg kan give et eksempel fra min egen verden: I arbejdet med bind 2 af *A History of Prices and Wages in Denmark, 1660-1800* har vi 6 studerende ansat. De har indtastet ca. 32.000 transaktioner i en database, udarbejdet gennemsnitspriser for over 130 varettyper fordelt på 19 godser, lavet hjemmeside og andet EDB-arbejde på projektet. I næste fase går de i gang med arkivundersøgelser for at løse problemer inden for materialet, og 5 af dem udarbejder samtidig universitetsprojekter og/eller artikler på grundlag af materialet. Det kommer til at koste 200.000 kr. eller sølle 2-3% af budgettet for søfartshistorien.

Dan H. Andersen

René Karpantschhof: Nynazismen og dens modstandere i Danmark, Sydjysk Universitetsforlag 1999, 204 s., 195 kr.

Bogen, som bygger på et kandidatspeciale ved Institut for Historie, Københavns Universitet, er udsprunget af forfatterens interesse for nynazismens comeback i de seneste 10 år. Hvorfor forsøger nazisterne igen at markere sig i den politiske offentlighed? Hvordan har de klaret det indtil nu? Hvordan har antinazistiske og antiracistiske grupper reageret herpå? Disse og relaterede spørgsmål sætter forfatteren et historisk fokus på. Grundlaget er bl.a. en analyse af over 650 antiracistiske og højreradikale aktioner i Danmark fra 1980 til september 1998.

I indledningen redegør forfatteren for sit konkrete mål med bogen: »at forklare politiske forandringer. I dette perspektiv er det eneste interessante ved nazisterne de politiske konsekvenser af deres aktiviteter, samt hvordan, hvorfor og under hvilke betingelser konflikten mellem nazister og antinazister har udviklet sig« (s. 12). I pressemeddelelsen fra forlaget understreges forfatterens neutralitet i forhold til emnet, idet man konstaterer, at: »I bogen kan man finde oplysninger, som man – alt efter temperament – kan bruge til enten ris eller ros af såvel nynazisterne, medierne, politikere, politiet, de autonome, venstrefløjen m.fl. Bogens ærinde er imidlertid ikke at kritisere nogen eller at komme med politiske løsningsforslag. Hensigten er at redegøre konkret og præcist for, hvad det egentlig er der foregår«.

Som udgangspunkt vil jeg påstå, at ingen kan, endstige skal, forholde sig neutral til et historisk og samfundsmæssigt emne som nynazismen og dens politiske modstandere. Heller ikke selv om der i pressemeddelelsen lægges vægt på, at de rejste »spørgsmål bliver systematisk analyseret på et solidt, empirisk fundament og med inddragelse af aktuel, international forskning på området«. Forfatteren lægger da heller ikke skjul på, at han er socialist af overbevisning (s. 6). At der sidder en direktør Bjarne Karpantschhof i bestyrelsen for Dansk-Israelsk Studiefond er måske et tilfælde, men hvis forfatteren har israelsk-jødiske relationer, vil det umiddelbart svække tilliden til den postulerede neutralitet!

Indledningsvis gøres der rede for den forskningsmæssige tilgang, hvor de anvendte begreber og analysemetoder præsenteres. Begreber som »ressourcemobiliseringsteorier«, »bevægelsesentreprenører«, »opportunitetsstruktur« og »opportunitet-bevægelse-interaktion« vil allerede her få alle ikke-samfundsfaglige studenter til at løbe skrigende væk. Hver gang forfatteren imidlertid gør et forsøg på at komme væk fra universitetets noget studentikose formuleringer, indleder han for det meste med: »banalt kan man sige at,« hvorefter vi får en fin og forståelig forklaring! (f.eks. s. 25). Dette fænomen er ikke ukendt, når der som her er tale om et bearbejdet universitetsspeciale, men man ville kunne nå en større og relevant målgruppe af læsere, hvis teksten blev nærlæst af ikke-akademikere inden bogen blev trykt. At krydre den med lidt hjemmestrikkede udtryk som: »slutfirserne« (s. 30), »højreskins« (s. 37) og »naziskins« (s. 43) er heller ikke vejen frem.

Dernæst falder bogen i 3 dele: en historisk beskrivelse af forholdene i Danmark og internationalt fra 1980 til 1992 (ca. 25 s.), en historisk beskrivelse af forholdene i Danmark og vore nærmeste nabolande 1992-1998 (ca. 100 s.) og en analyse og konklusion (25 s.).

Den historiske redegørelse 1992-1998 udgør således halvdelen af bogen. I kronologisk orden berettes om træk og modtræk i kampen mellem nazister og antinazister. I detaljer gennemgås de enkelte sammenstød, som oftest afspejler de begebenheder i vore nabolande. I konklusionen er det interessant at konstatere, at det tilsyneladende var et ekstraordinært højt aktivitetsniveau hos de højreradikale kræfter i Danmark ca. 1985-92, der vakte det danske nazistparti til live igen. Især må Den Danske Forening tilskrives sin store del af »æren«. Hvor andre forskere og forfattere har skønnet, at der er op imod 1.000 nazister og nazisympatisører i Danmark, kommer Karpantschhof frem til, at tallet snarere er ca. 100! Dette får ham til at konkludere, at der ikke er tale om en nynazistisk bevægelse i Danmark, mens deres modstandere til gengæld har

formålet at etablere en politisk bevægelse. Ja, faktisk er der, ifølge forfatteren, tale om en af de mest betydningsfulde politiske bevægelser i 1990'ernes Danmark. Den har holdt nazismen i ave og reduceret dens kraft i væsentlig grad. Vi kan altså godt sove trygt om natten! Netop på baggrund af forfatterens hovedkonklusion, virker det lidt pjattet og noget uprofessionelt, når han ikke vil anføre en fuldstændig kildeangivelse på NS 88, et nynazistisk pladeselskab (s. 197). NS står for National Socialisme og de to gange 8, er det ottende bogstav H = Heil Hitler.

Bogen er, trods de nævnte forbehold, den første og mest grundige om emnet herhjemme, og bør derfor alene af den grund indgå i alle vel-assorterede biblioteker. Desværre er den for det meste lidt for akademisk for den uskoledede læser, og desuden skæmmes den af mange trykfejl og manglende ord. En yderligere gennemlæsning og/eller -skrivning af manuskriptet, ville have løftet kvaliteten betydeligt, men alligevel kan bogen hermed anbefales alle undervisningsinstitutioner.

Frank Weber

Mogens Rüdiger: DONG og energien, Handelsskolens Forlag, 1998, 395 s., 297 kr.

Baggrunden for denne bog er, at DONG med en pose penge har henvendt sig til forfatteren og bedt om at få skrevet virksomhedens historie. Det er der blevet et stykke spændende samtids-historie ud af. Bogen placerer sig ind i en række af andre gedigne bøger, skrevet af faghistorikere, om danske virksomheder og institutioner, som især er fremkommet inden for de sidste 10 år. Der er efterhånden ved at opstå en tradition for, at danske virksomheders historie ikke længere overlades til pensionerede medarbejdere eller til journalister, der i smarte og rosende vendinger kan gengive virksomhedernes historie. Rundt om i institutioner og virksomheder ligger der guldgruber af arkivmateriale, som på mange måder kan give væsentlige bidrag til dansk historieskrivning.

Mogens Rüdiger, der bl.a. har skrevet Gyl-dendals Danmarkshistorie for tiden efter 1945, er i dag ansat som lektor på Aalborg Universitet. Rüdiger viser med sin gennemgang af DONGs historie, at han kan håndtere store arkivmængder og samtidig få en velskrevet og relevant historie ud af det. Selv om forfatteren primært har bygget historien på de skriftlige kilder, har han dog også valgt at supplere med interviews med personer især fra DONGs ledelse og bestyrelse og en enkelt fhv. energiminister. Brugen af interviews kan brugt på den rigtige

måde være af stor værdi for samtidshistorie, både fordi de kan give ekstra informationer, lede historien på nye spor, og fordi de kan bidrage med vurderinger af begivenheder og hændelser, som kan være umulige at grave frem af de skriftlige kilder. Forfatteren synes at bruge kilderne godt, dog kunne man måske have ønsket sig lidt flere citater for både at bryde forfatterens meget pæne og korrekte, men måske lidt nøgterne, sprog og så for at have fået lidt flere forskellige synspunkter på historiens gang. Det ville måske også have krævet interviews med nogle af DONGs mange kritikere.

Når denne bog ikke kun er interessant for DONG og dets medarbejdere skyldes det, at selskabets historie sættes ind i en større og især energipolitisk sammenhæng. Der står i forordet, at DONG havde ønsket sig en bog om selskabets udvikling og dets rolle i udformningen af energipolitikken. Bogen beskriver udmærket, hvordan selskabet har udviklet sig på det overordnede organisatorisk og politiske plan, men gør kun lidt ud af, hvordan hverdagen i firmaet er forløbet. Så mange medarbejdere har sandsynligvis svært ved at se deres egen historie i fremstillingen, men derfor er det alligevel god og relevant historie, som viser hvordan generelle politiske ændringer har sat nye dagsordner for DONG. Omvendt viser bogen dog ikke på samme overbevisende måde, hvordan DONG har haft indflydelse på energipolitikken – måske fordi den kun har været meget indirekte.

I begyndelsen af 1970'erne spillede staten ingen energipolitisk rolle. Tilbage i 1963 havde A.P. Møller fået bevilling til udforskning og udnyttelse af den danske undergrund for en periode på 50 år. I slutningen af 1960'erne blev der gjort store gasfund i Holland, og i 1967 ønskede Ministeriet for offentlige Arbejder en rapport om, hvad man skulle gøre, hvis der fandtes gas i Nordsøen. Rapporten konstaterede, at Danmark ikke havde en instans, der kunne håndtere et sådant problem og eventuelt koordinere en samlet energipolitik. En embedsmændsgruppe foreslog i 1971, at der blev etableret et transmissionselskab, og den 27. marts 1972 blev der holdt konstituerende generalforsamling for selskabet Dansk Naturgas A/S (DNG). Formålet var at fremskaffe, opbevare, transportere og sælge naturgas samt drive hermed beslægtet virksomhed. Energikrisen i 1973-74 satte skub i foretagendet. Politikerne og centraladministrationens embedsmænd opdagede hvor enstrenget dansk energipolitik var og fik øjnene op for følgerne af et totalt stop for olieimport. DNG skulle hjælpe til med at sikre forsyningerne af råolie, og dermed skiftede selskabet navn til Dansk Olie og Naturgas A/S (DONG).

DONG kom i de første år til at fungere som et forvaltningsorgan, der skulle hjælpe til med at formulere en energipolitik. Energipolitikken

blev en flerstrengt satsning på forsyning med både kernekraft, naturgas, vedvarende energi, olie og kul. Under SV-regeringen 1978-79 blev det besluttet at satse på både kernekraft og naturgas. Men folkelig modstand og nye oplysninger om kernekraft førte til en kraftig opprioritering af naturgassen. Både Venstre og Socialdemokratiet følte sig siden forpligtet til at støtte naturgassen.

Mens energipolitikken indtil midten af 1980'erne handlede om en sikker og billig forsyning af energi til landet, blev miljøaspektet derefter det styrende. En fordel for naturgassen, som gav mindre CO² end kul ved afbrænding. I 1990'erne, hvor DONG var en velkonsolideret virksomhed, blev forholdet til EU og liberaliseringsbølgen afgørende for virksomhedens strategi. Baggrundshistorien for liberaliseringen af energisektoren er den hidtil bedste, jeg har set, og viser forfatterens gode historiske overblik.

DONG blev i løbet af 1980'erne en stor concern med mange datterselskaber (måske symptomatisk for forfatterens valg fremgår der ikke, hvor mange ansatte, der var i virksomheden). DONG kunne både stå for køb, transmission og salg af naturgas, efterforske undergrunden, sælge know how til udlandet, transportere olie fra Nordsøen til fastlandet, købe olie i Mellemøsten osv.

DONGs historie er præget af en lang række konflikter både i forhold til A.P. Møller, de regionale gasselskaber, som skulle distribuere og sælge naturgas til de små kunder og til selskabets ejer: staten. De mange problemer er et gennemgående tema i bogen, og forfatteren bruger en

del plads på at forklare dette forhold med DONGs ejerstruktur – det statslige selskabs dobbelthed, som fører til at selskabet på den ene side skal være et styringsorgan for statens energipolitik og på den anden side være et selskab, der på markedsvilkår skaber så store værdier som muligt. DONGs deltagelse i forretningsmæssige aktiviteter har været en torn i øjet på de borgerlige partier, mens Det radikale Venstre og Socialdemokratiet har støttet og understreget DONGs selvstændighed som aktieselskab og været villige til at give selskabet mulighed for at optræde forretningsmæssigt. Forfatteren vurderer denne støtte positivt og giver mellem linierne udtryk for, at DONG ikke havde overlevet uden denne støtte.

Denne fokusering på DONGs specielle ejerform som statejet aktieselskab gør, at forfatteren i høj grad går uden om at vurdere andre aktører og deres motiver med samme grundighed, og selve teknologien ved udvinding, transport m.v. beskrives kun kortfattet og betragtes ikke som en afgørende faktor for selskabets udvikling. Det er således mere tale om organisationshistorie end industri- og teknologihistorie.

Bogen er fint udstyret med indholdsfortegnelse, noter, stikordsregister, litteraturliste, illustrationer og engelsk summary. Billedsiden er måske lidt kedelig og tilføjer ikke bogen meget. Der er relativt få trykfejl, sproget flyder godt bortset fra få undtagelser. Alt i alt en god og vel-drejet bog, der bidrager godt til Danmarkshistorien.

Flemming Petersen

Vejledning til forfatterne

Fortid og Nutid udkommer i marts, juni, september og december.

Artikler, debatindlæg og anmeldelser bedes leveret på diskette vedlagt en udskrift. *Artikler* bør normalt ikke være længere end 20 sider, og *debatindlæg* ikke på mere end 10 sider (A 4-sider á 3.800 enheder, linieafstand 1,5).

Gældende *retskrivning* skal følges, og anvendelsen af fremmedord begrænses til det strengt nødvendige. Særlige udtryk, som ikke kan forudsættes almenkendt, bør forklares første gang de optræder. *Citater* anføres med citationstegn i kursiv.

Teksten skrives *uden orddeling*, og noter indskrives altid som *slutnoter*. Notehenvisninger sker ved tal, som sættes hævet over linien og efter eventuelle tegn (komma, punktum o.l.). Som hovedregel bør noter alene indeholde litteratur- eller kildehenvisninger. De skal altid være så fyldige, at den interesserede læser uden besvær vil kunne finde frem til den benyttede litteratur og kildemateriale.

Artiklerne bør forsynes med *illustrationer*, og der lægges vægt på, at billeder og billedtekster uddyber og supplerer teksten. Samtidig med manuskriptet leveres de ønskede illustrationer med tilhørende billedtekster. Illustrationsforlæg kan leveres som papirbilleder eller lysbilleder, i sort/hvid eller farve.

Artikler og debatindlæg bedes ledsaget af et udkast til manchete (*abstract*) på 5-10 linier, hvor artiklens/debatindlæggets tema og hovedresultater præsenteres. Artikler og debatindlæg ledsages af en kort *præsentation af forfatteren*.

Indhold

Thomas W. Lassen: Redaktørskifte	3	seets fynske vandmølle (Jens Henrik Tiemroth)	77
Signe Mellemsgaard og Mikkel Venborg Pedersen: »Die harmonische Entwicklung und Ausbildung aller Kräfte« – pædagogiske opdragelsesprincipper og det aristokratiske livs realiteter i Augustenborg omkring år 1800	4	Annie Christensen (udg.): The Klingenberg Garden Day-book. 1659-1722 (Lene Floris)	78
Peter Henningsen: Det antropologiske bondebegreb	29	Kim Daniel Bjarne Bengtson og Arvid Daniel Nielsen Fremmen: Stenfiskeren og Kaperføreren Christian Danielsen i årene før og under Englandskrigene. En aalsgaardkrønike 1794-1815 (Dan H. Andersen)	78
Debat		Steen Estvad Petersen: Nyt syn på DEN DANSKE HERRERGÅRD – Et ukendt kulturmiljø (Niels Peter Stilling)	79
Lars Bisgaard: Middelalderåret 1999	59	Ulla Kjær, Peter Kristiansen og Hanne Christensen: Fynske herregårde – set af Niels Ringe (Karl Peder Pedersen)	81
Interview		Viggo Petersen: Romdrup kirke (Henrik Gjøde Nielsen)	81
Det store i det små. Knud Prange om lokalhistorie	64	Lotte Bang Thorsen: »... fra mormors dagbog. Lazaretlejren ved Hald 1917-18 (Annette Østergaard Schultz)	82
Anmeldelser		Anders Monrad Møller, Henrik Dethlefsen og Hans Chr. Johansen: Sejl og Damp. Dansk Søfarts Historie bind 5, 1870-1920 (Dan H. Andersen)	83
Johan Engström og Ole L. Frantzen (red.): Øresunds strategiske rolle i et historisk perspektiv. Dansk-svensk symposium 3.-7. juni 1996 (Henrik Stissing Jensen)	75	René Karpantschhof: Nynazismen og dens modstandere i Danmark (Frank Weber)	85
Bi Skaarup og Henrik Jacobsen: Middelaldermad. Kulturhistorie, kilder og 99 opskrifter (Inge Adriansen)	76	Mogens Rüdiger: DONG og energien (Flemming Petersen)	86
John Erichsen (red.): Frilandsmu-			